

e-ISSN: 2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Pamukkale University Journal of Divinity Faculty

Bahar/Spring, 2024, 11 (1), 353-380

ENDÜLÜS’TE ÇOCUK VE EĞİTİM
Child and Education in Andalusia

Kadir ERBİL

Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları, İslam Tarihi Ana Bilim Dalı. e-mail: kadirerbil38@gmail.com Orcid: 0000-0003-2530-4396.

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi / Received: 06.02.2023
Kabul Tarihi / Accepted: 25.06.2023
Yayın Tarihi / Published: 30.06.2024
Cilt / Volume: 11
Sayı / Issue: 1
Sayfa / Pages: 353-380

Atıf / Cite as: Erbil. Kadir. “Endülüs’te Çocuk ve Eğitim” (Child and Education in Andalusia). *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Pamukkale University Journal of Divinity Faculty* 11/1 (2024), 353-380. DOI: 10.17859/pauifd.1432775

İntihal / Plagiarism: Bu makale, Ithenticate intihal tarama programı ile taranmıştır. Ayrıca iki hakem tarafından da incelenmiştir. / This article has been scanned with Ithenticate plagiarism screening program. Also this article has been reviewed by two referees.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest: Yazar çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. The Author declared that there is no conflict of interest

Finansal Destek / Grant Support: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

www.dergipark.gov.tr/pauifd

2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUİFD), 11 (1) 2024: 353-380

ENDÜLÜS'TE ÇOCUK VE EĞİTİM*

Kadir ERBİL**

Öz

Endülüs, İslam medeniyetinin Batı dünyasıyla buluştuğu ve etkileşimde bulunduğu kritik bir coğrafyadır. Bu bölgede aile ve çocukların eğitimi, toplumun kültürel ve bilimsel gelişiminde temel bir rol oynamıştır. Endülüs'te eğitim, ailede başlar ve daha sonra camiler, medreseler ve özel okullarda devam ederdi. İlköğretim düzeyinde çocuklara Kur'an-ı Kerim, temel dini bilgiler, Arapça, okuma-yazma, matematik gibi dersler verilirdi. Daha ileri seviyelerde ise felsefe, tıp, astronomi, coğrafya ve edebiyat gibi bilimler öğretilirdi. Eğitimde, özellikle Arapça'nın yanında Latince gibi dillerin de öğrenilmesi teşvik edilirdi. Bu, Endülüs'ün İslam dünyası ile Batı arasında bir köprü olmasına katkı sağlamıştır. Medreselerde teorik bilgi ile pratik uygulamalar bir arada yürütülmekte, öğrencilere eleştirel düşünme ve tartışma becerileri kazandırılmaktaydı. Eğitimde cinsiyet ayrımı konusunda, erkek çocukların eğitimi daha yaygın olmakla birlikte, bazı bölgelerde kız çocuklarının eğitimi de desteklenmekteydi. Kadınların eğitimine dair kayıtlar, özellikle aristokrat ve varlıklı ailelerin kız çocuklarının iyi bir eğitim aldığına işaret etmektedir. Sonuç olarak, Endülüs'teki çocuk ve eğitim sisteminin sadece İslam medeniyetinin gelişiminde değil, aynı zamanda Avrupa Rönesansı'na zemin hazırlayan bilgi transferinde de hayati bir rol oynadığını vurgulamaktadır. Endülüs'te eğitim, modern eğitim sistemlerinin temellerini atmış ve dünya tarihine önemli katkılarda bulunmuştur. Endülüs'te çocuk ve eğitim üzerine yazılan bu makale, Ortaçağ İslam medeniyetinin Avrupa'daki önemli merkezlerinden biri olan Endülüs'te (711-1492) aile, çocuk terbiyesi, eğitim ve eğitim sisteminin işleyişini kapsamlı bir şekilde ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Endülüs, Aile, Çocuk, Terbiye, Eğitim

Child and Education in Andalusia

Abstract:

Al-Andalus was a critical region where Islamic civilization intersected and interacted with the Western world. In this region, the education of families and children played a fundamental role in the cultural and scientific development of society. Education in Al-Andalus began at home and continued in mosques, madrasas, and private schools. At the primary level, children were taught the Quran, basic religious knowledge, Arabic, literacy, and mathematics. At more advanced levels, they studied subjects such as philosophy, medicine, astronomy, geography, and literature. In education, learning languages such as Latin alongside Arabic was encouraged. This contributed to Al-

---

* Yazar, makalede Etik Kurul İzni gerektirecek bir durum bulunmadığını beyan etmiştir.
* Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları, İslam Tarihi Ana Bilim Dalı. e-mail: kadirerbil38@gmail.com Orcid: 0000-0003-2530-4396.

Andalus serving as a bridge between the Islamic world and the West. In madrasas, theoretical knowledge was combined with practical applications, and students were taught critical thinking and debate skills. Regarding gender differences in education, while the education of boys was more common, in some regions, the education of girls was also supported. Records indicate that women, particularly daughters of aristocratic and wealthy families, received a good education. In conclusion, the child and education system in Al-Andalus played a crucial role not only in the development of Islamic civilization but also in the transfer of knowledge that paved the way for the European Renaissance. Education in Al-Andalus laid the foundations for modern educational systems and made significant contributions to world history. This article on children and education in Al-Andalus comprehensively examines family, child-rearing, education, and the functioning of the educational system in one of the significant centers of Medieval Islamic civilization in Europe from 711 to 1492.

Keywords: Islamic History, Andalus, Family, Child, Manners, Education

Structured Abstract:

Families played a significant role in instilling fundamental values such as love, respect, and responsibility in children. Additionally, other members of society also contributed to child upbringing. The fundamental values and principles of Islam were central to child upbringing during the Umayyad Caliphate of Al-Andalus. Children received religious education from a young age, learning to read the Quran, pray, and understand the basic teachings of Islam. This helped develop their spiritual values and internalize Islamic ethics. The Umayyad Caliphate of Al-Andalus embraced an approach that emphasized the importance of education and learning. Children received various lessons in schools and madrasas to enhance their knowledge. During this period, Al-Andalus experienced significant advancements in fields such as science, mathematics, medicine, philosophy, and art. The Umayyad Caliphate of Al-Andalus placed great importance on equipping children with moral values. Moral virtues such as justice, honesty, compassion, patience, and generosity formed the foundation of children's character development. Children learned these moral virtues by practicing and observing them in their daily lives. Prominent scholars, philosophers, artists, and statesmen in society served as important role models for children during the Umayyad Caliphate of Al-Andalus. These personalities' lives and behaviors have had a significant impact on the upbringing of children. Children have had the opportunity to develop themselves and progress towards becoming beneficial members of society by imitating these exemplary figures. This period is considered one of the brightest and most progressive times of Islamic civilization, and significant achievements have been made in child upbringing as well. The Umayyad Caliphate of Al-Andalus not only encouraged children to gain competency in religious education but also in areas such as science, art, literature, and social skills. This multifaceted educational approach enabled children to have a broad perspective and become useful members of society. The Umayyad Caliphate of Al-Andalus embraced a progressive understanding of education. The promotion of science, philosophy, and art helped children develop their questioning and critical thinking skills, triggering a scientific and cultural explosion in the golden age of Islamic civilization. This is a significant factor in enabling children to develop themselves and contribute to society. The Umayyad Caliphate of Al-Andalus also prioritized gender equality in education. Both girls and boys benefited from the same educational opportunities, and the full potential of both genders was encouraged to develop. Primary education aimed to teach children basic religious education and literacy skills. It was usually conducted in mosques or neighborhood schools, where

basic religious knowledge, Quran reading, and religious principles were taught. Secondary education aimed to provide students with a more comprehensive education and allowed them to specialize in different fields. Students were taught subjects such as Islamic law, grammar, literature, medicine, mathematics, and astronomy at this level, with madrasas being an important part of this level of education. Higher education provided students with a more in-depth education and allowed them to specialize further. At this level, students typically received education in madrasas and could specialize in fields such as Islamic sciences, philosophy, medicine, mathematics, astronomy, and engineering. Prominent madrasas provided advanced education to students, making Al-Andalus a center of knowledge. Libraries in Al-Andalus were centers where important works written in Arabic and other languages were stored and accessible. These libraries provided students with opportunities to expand their resources and conduct research. Famous libraries included places like the Al-Qurtuba Library in Cordoba and the Al-Zahra Library in Granada. These educational levels and institutions contributed to the richness of science, art, and culture in Al-Andalus, forming the golden age of this period.

GİRİŞ

Endülüs, tarihi boyunca farklı kültürlerin etkileşimine sahne olmuş ve bu özelliği kapsamında, aile yapısı üzerinde derinlemesine etkide bulunmuştur. İber Yarımadası'nda yer alan Endülüs, Müslüman, Yahudi ve Hristiyan topluluklar arasında birbirine geçişli bir kültürel mozaığe ev sahipliği yapmıştır. Endülüs'ün Müslüman hâkimiyeti döneminde, aile yapısı genellikle geniş ve çok kuşaklı bir yapıya sahipti. Ataerki bir düzenin hâkim olduğu bu dönemde, aile büyük bir sosyal birim olarak kabul edildi. Erkek bireyler, aile lideri olarak görülüyor ve aile içindeki ilişkiler genellikle akrabalık bağlarına dayanıyordu. Bu dönemde, çocuklar, torunlar ve diğer akrabalar arasındaki bağlar, aile birimini güçlendiren temel unsurlardan biriydi.

Endülüs'ün tarihinde önemli etkenlerden biri de, Yahudi kültürünün katkısıdır. Yahudi topluluğu, Endülüs'te birçok alanda etkili olmuş ve bu etki aile yapısında da hissedilmiştir. Yahudi aileler genellikle sıkı bağlara sahipti ve aile içi ilişkiler, dini tören ve kültürel gelenekler üzerinden şekilleniyordu. Endülüs'teki Yahudi nüfusu, genellikle ticaret ve zanaat alanlarında faaliyet gösterirken, bu ekonomik dinamikler de aile yapısını etkilemiştir. Endülüs'ün Hristiyan dönemleri, Müslüman ve Yahudi etkileriyle birleşerek, aile yapısını daha da çeşitlendirmiştir. Hristiyan aileler genellikle patriarkal bir yapıya sahipti, ancak Müslüman ve Yahudi komşuların etkisiyle bazı esnekliklere de açılmışlardır. Bu dönemde, farklı dinlere mensup bireyler arasında evlilikler ve aile birleşimleri sıkça görülmüştür, bu da toplumsal çeşitliliği artırmıştır. Bu makale, Endülüs'ün zengin ve çeşitli aile yapısını inceleyerek, çocuk terbiyesi, gelişimi ve Endülüs'teki eğitim sisteminin aile dinamikleri üzerindeki etkilerini anlamaya odaklanacaktır.

1. Aile ve Çocuk

Aile, evlilik, kan bağı veya evlat edinme yoluyla birbirine bağlı, aynı evde yaşayan, aynı geliri paylaşan, sürekli etkileşim ve ilişki içinde olan, karı-koca, anne-baba, kız-erkek çocuklar, kız kardeş-erkek kardeş gibi sosyal ilişkileri bulunan bireylerin oluşturduğu bir topluluktur. Başka bir tanıma göre aile, evlilik ve kan bağlarına dayanan, eşler, çocuklar, kardeşler gibi bireyler arasındaki ilişkilerden

oluşan toplumdaki en küçük birimdir. Aileler, tarihsel süreçte değişim geçirmişlerdir. Eski dönemlerde geniş ataerkil aileler yaygınken, Ortaçağ'da küçük ataerkil aileler daha yaygın hale gelmiştir ve günümüzde ise modern demokratik aileler ön plandadır. Geniş ataerkil ailede anne-baba, evlenmemiş kız çocukları ve oğullar, oğulların eşleri yani gelinler ve onların çocukları aynı evde yaşarlar. Bu tür ailede baba veya en büyük evli oğul otorite sahibidir.¹ Cahiliye Arapları döneminde, ailenin bağımsız bir varlık olarak nitelendirilmesi zordur; bireyler, kabilelerinin bir parçası olarak görülür. Bu dönemde aile, genellikle bir koca, eş veya eşler, çocuklar ve kölelerden oluşurken, akrabalık ilişkileri genellikle erkek akrabalar arasında kurulmuştur. Bu bağlamda, eski Arap ailesi genellikle ataerkil bir yapıya sahiptir.²

Aile, hem bir kavram olarak hem de bir kurum olarak, insanlık tarihi kadar eskidir. Dolayısıyla, insanlık tarihindeki gelişmelere paralel olarak aile de değişmiş ve bu değişimlere göre farklı şekillerde tanımlanmıştır. İnsanlığın ilk yaşam biçimi olan topluluklar halinde yaşama (klan, totem, kabile, aşiret vb.), adeta aileyi tarif eden "oluşumlar" olarak düşünülmüştür. İlk aile olarak kabul edilen klan, aile ile aynı şekilde tanımlanmıştır.³

Ailenin bireylerinden birisi de çocuktur. Çocuk, fiili olmayan bir kelimedir. Kur'ân-ı Kerîm'de, Türkçe'deki "çocuk" kelimesine denk gelen tıfl ve sabî kelimeleri birkaç ayette geçmektedir. Ancak çocukla ilgili konular, "çocuk" kelimesinin yanı sıra bir dizi farklı kelime etrafında geniş bir perspektifte ele alınmaktadır. Bu kelimeler arasında öne çıkanlar ibn, veled (çoğulu evlâd), gulâm, sagîr, zürriyyet, hafede, ehl, âl, yetîm, rebâib gibi kelimelerdir. Bu kelimeler genellikle kullanıldıkları bağlam ve üslûp açısından, henüz ergenlik çağına ulaşmamış bireyleri ifade etmek için kullanılmaktadır.⁴ İnsan ve hayvan yavrularının en küçüğü çocuktur.⁵

Kur'ân-ı Kerîm, insanların Allah'tan "kusursuz, iyi bir çocuk" istemelerini, bu talebin genel bir insan eğilimi olduğuna işaret etmektedir.⁶ Bu çerçevede, peygamberler ve salih kulların da Allah'a yönelerek temiz bir soy ve nesil istedikleri belirtilmiştir.⁷ İnsanın çocuklara olan derin sevgisinin fitrî bir duygu olduğunu vurgulayan Kur'an-ı Kerîm,⁸ bütün Müslümanları Allah'a dua etmeye teşvik eder. Bu dualar genellikle göz nuru olacak eşler ve çocuklar isteme şeklinde kendini gösterir.⁹ Kur'ân-ı Kerîm, insanın neslinin devamını Allah'ın rızası doğrultusunda arzulamasını ve bu arzusunu evlenme ve çocuk sahibi olma yoluyla gerçekleştirmesini önerir. Bu perspektifle, Kur'ân-ı Kerîm, çocuk sahibi olma isteğini tabii ve fitrî bir arzu olarak kabul eder ve bu arzunun İslam'ın belirlediği değerlerle uyumlu bir şekilde

¹ Sürmeli Ağdemir, "Aile ve Eğitim", *Aile ve Toplum Dergisi*, 1/1 (1991), 11.

² Mehmet Akif Aydın, "Aile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/196.

³ İhsan Sezal, *Aile Nedir* (Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1997), 14.

⁴ Hayati Hökeleki, "Çocuk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/355.

⁵ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1301), 11/401.

⁶ el-A'râf 7/189-190.

⁷ el-Bakara 2/128; Âl-i İmrân 3/35, 38; İbrâhîm 14/35, 40.

⁸ Âl-i İmrân 3/14.

⁹ el-Furkân 25/74.

gerçekleştirilmesini vurgular. Bu sayede, neslin devam ettirme arzusu bireyin mutluluğuna ek olarak toplumun ve insanlığın geleceğine olumlu bir katkı sağlar.¹⁰

Bu bağlamda Endülüs toplumunda geniş aile tipi mevcuttu. Yani dede ve nine, anne-baba ve çocuklar, zengin ailelerde hizmetçiler aynı evde yaşamaktaydı. Yeni bir ailenin kurulmasını sağlayan evlilik bağı, tüm toplumlarda hem neslin devamı hem de ahlaki ve kültürel sebeplerle kutsal ve değerli kabul edilmiştir. Müslümanların fethettiği en batıdaki toprak olan Endülüs'te, farklı kültür ve gelenekler bir araya gelirken, evlilik kurumu da önemini korumuştur.¹¹

2. Endülüs'te Çocuk Terbiyesi

“Terbiye” kelimesi, (rabâ-yerbû) ve (rabbe-yürabbü) fiillerinden türemiş bir kelimedir. Bu fiillerden türetilen anlamlar, artış ve büyüme, yetiştirme, eğitim, terbiye, bir şeyi düzeltme, koruma ve bakımı ifade eder. Ayrıca, küçüklere bakım ve onların işlerini düzgün bir şekilde yapabilmeyi içerir.¹² İmam Gazali, terbiye üzerine kapsamlı ve özlü bir tanım sunmuş, terbiyenin tarlasını eken çiftçinin çabalarına benzediğini belirterek, dikenlerin sökülüp yabancı bitkilerin mahsulün arasından çıkarıldığı bir eyleme benzediğini ifade etmiştir.¹³

Terbiye, insanın fiziksel, zihinsel, duygusal, sosyal ve dini yönleriyle ilgilenmek, onu düzeltmeye çalışmak ve onu mükemmelliğe ulaştırmak anlamına gelir.¹⁴ Terbiye kelimesi, “ortaya çıkma ve eğitim” anlamına da gelir. Bir çocuğun yetiştirilmesi, onun eğitim aşamasında olduğu sürece devam eder. Bu süreç, onun yetiştirilmesi ve terbiye edilmesini de içerir.¹⁵ Öğretmenler, İslam dünyasındaki çeşitli metinlerde çocukların yaşlarına ve anlama yeteneklerine uygun öğretim yöntemlerini takip ederler. İbn Haldûn çocuğa basitten karmaşığa doğru öğretilmesi gerektiğini ifade eder.¹⁶

İnsan düşüncesi zamanla gelişir ve ona kazandığı beceriler ve bilgiler eklenir. Bu nedenle, çocuğun psikolojik ve bilgiye açık olma durumu göz önünde bulundurulmalıdır. Budan dolayı, eğitim psikologları çocuğun bireysel yeteneklerine büyük önem vermişlerdir. Çünkü onlar disiplin öğretimini belirli bir zaman dilimine bağlamamışlardır. Ayrıca, amaçları başlangıçta belirlemek, zihni karmaşıklaştırabilir

¹⁰ Muhammed İbrahim Havvar, *et-Tıfl ve't-türâs medhal li-dirâseti edebi'l-etfâl fi'l-edebi'l-'Arabıyyi'l-kadım* (Beyrut: Dâiretü's-sakâfeti ve'l-'ilâm, 1993), 14.

¹¹ Fatma Merve Çınar, *Endülüs'te Kadın (711-1492)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 84.

¹² Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, th. Ali Hilâl (Kuveyt, el-Meclisi'l-vatanî li's-sakâfe ve'l-fünûn ve'l-edeb, 2004), 2/463-464.

¹³ Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *Eyyühe'l-veled* (Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 2010), 128.

¹⁴ Hasan b. Hâlid Hasan es-Sindî, “İnayetü şeriati'l-İslâmiyye bihukûki't-tıfl”, *Mecelletü Câmîati Ümmi'l-kurâ li'l-ulûmi's-şerîati ve'd-dirâseti'l-İslâmiyye* 14 (1429), 465.

¹⁵ İbrahim Mustafa vd. *Mecma'u'l-lügati'l-'Arabıyye, Mu'cemü'l-Vasît* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989), 290.

¹⁶ Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî, *Mukaddime*, thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş (Dımaşk: Dâru Ya'rûb, 2004), 2/356.

ve direnci artırabilir.¹⁷ Öğretme süreci, çocuğun öğrendiklerini anlaması ve ihtiyaç duyduğunda hatırlaması için yapılır.¹⁸

Teorik olarak disiplin şartları, mürebbin/eğitimcinin görevleri ve hakları üzerine yapılan incelemenin ardından, Endülüslü eğitim örneklerini sosyal konum perspektifinden değerlendirebiliriz Halife III. Abdurrahman'ın dini hizmetlere olan ilgisi nedeniyle, İbn Hayyân, çocuklarını diğer liderlerin çocuklarından ayırmak için çaba gösterdiğine dikkat çeker. Çocukların, bilgiye ulaşabilmeleri için yetenekli öğretmenlerle öğrenim görmelerine vurgu yapılır.¹⁹

Endülüs tarihi, çocuk terbiyesi ve eğitimine gösterdiği özenli yaklaşımla öne çıkmaktadır. Bu bölgede çocukların yetiştirilmesi, ahlaki değerlere, karakter gelişimine odaklanmış ve topluma faydalı bireyler olmalarını amaçlamıştır. Endülüs'te çocuk terbiyesi, saygı, hoşgörü, adalet gibi erdemlere vurgu yaparak şekillenmiş, çocukların olumlu bir karakter gelişimine katkı sağlayarak topluma değer katan bireyler olmalarını hedeflemiştir. Ahlaki değerlerin vurgulanması, çocukların sadece birey olarak değil, aynı zamanda toplumlarına olan sorumluluklarına da odaklanmalarını sağlamıştır. Endülüs'teki çocuk terbiyesi ve eğitimi, o dönemdeki ileri düzeydeki eğitim sistemini yansıtmaktadır. Çocuklar, bilim, sanat, ahlak ve hoşgörü gibi değerlerle donatılarak yetiştirilmiştir. Müslümanlar, Doğu İslam beldelerindeki eğitim öğretim faaliyetlerini takip ederek Endülüs'te kendilerine özgü bir eğitim anlayışı geliştirmişlerdir. Endülüs'ün deneyimleri, günümüz eğitim sistemlerine ilham kaynağı olabilecek başarılı bir model sunmaktadır. Çünkü çocuk eğitimi, sadece bireyin gelişimi değil, aynı zamanda toplumun da geleceğini şekillendirir.²⁰

2. 1. Endülüs'te Annelik

İslam dünyasının batısındaki kadın tarihine odaklanan birçok çalışma, kadının toplumsal, siyasi ve kültürel konumuna vurgu yaparak, erkeklerin eserlerinde nadiren ele alınan "annelik" konusuna özel bir ilgi göstermiştir. Kadın tarihi genellikle erkekler tarafından kaleme alınmış, ancak bu yetersiz kalmıştır. Sosyal ve ekonomik başarıya sahip özgür kadınlar, kamusal alanda sınırlı kalmış ve genellikle dışarı çıkmamaları beklenmiştir.²¹ Sosyal konumunu elde etmiş olan kadın, elitlerin kaleminden çıkan şiir ve yazılarla sevilen bir figürdür.²² O, bazı meslekleri icra ederken örtülü olmadığı gibi, ev ekonomisine katkıda bulunarak belirli bir özgürlük

¹⁷ İbn Haldûn, *Muḳaddime*, 2/347-348.

¹⁸ Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Halef el-Meâfirî el-Kayrevânî el-Kâbisî, *er-Risâletü'l-mufaşşıla li-aḥvâli'l-müte'allimîn ve aḥkâmî'l-mu'allimîn ve'l-müte'allimîn*, thk. Ahmed Hâlid (Tunus: Şeriketü't-Tunisiyye, 1986), 133.

¹⁹ Ebû Mervân Hayyân b. Halef b. Hüseyin b. Hayyân b. Muhammed b. Hayyân el-Kurtubî el-Endelüsî, *el-Muktebes min Ebnâi Ehl-i Endelüs*, thk. Muhammed Ali Mekki (Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, 1973), 5/14-16.

²⁰ Muhammed Abdulhamîd İsa, *Târîhu'ta'lîm fi'l-Endelüs* (Beyrut: Dâru'l-fikri'l-'Arabî, 1982), 81.

²¹ Hayat Kâra, *en-Nisâ fi kadâi'l-bahri'l-ebyadi'l-mutavassıt* (Rabat: Dâru Ebî Rakkâk, 2011), 16-18.

²² Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *Resâil İbn Hazm*, thk. İhsân Abbâs (Amman: el-Müessesetü'l-'Arabiyye'd-dirâseti ve'n-neşr, 1987), 1/117.

payına sahiptir. Bu özgürlük, onun doğum ve eğitimle ilgili temel görevine uygun olarak sınırlıdır.²³

İnsan yaşamının çeşitli aşamalarında, özellikle çocukluk döneminde, annesinin doğal sevgi ve şefkatine olan ihtiyacını hisseder. Bu ilişki, çocuğun sağlıklı bir şekilde büyümesi için kritik bir gerekliliktir. Çünkü annesi ile etkileşim içinde olan çocuk, temel ihtiyaçlarının karşılanmasına katkıda bulunarak sağlıklı bir gelişim gösterir. Bu ilişkide çocuk, annesinin sevgi ve şefkati ile emzirildiği yerden aldığı sıcaklık ve huzur hissiyle gelecekteki kişiliğini, davranışlarını ve alışkanlıklarını şekillendirir.²⁴ Bu nedenle, tıp kitapları, annenin bu seçimi yaparken etik değerlere de odaklanmıştır. Çocukluk dönemi, fiziksel ve psikolojik fonksiyonların gelişimi için özel bir aşamadır. Bu da annenin büyük bir sorumluluk taşıdığı anlamına gelmektedir. Anne, çocuğuyla göz teması kurar, fiziksel temasla etkileşime girer ve diğer yollarla çocukla etkileşime geçer.²⁵ Çocukluk dönemi, zihinsel ve duygusal gelişimle karakterize olur ve bu gelişim, annenin yardımıyla doğumdan itibaren başlar. Dil gelişimine odaklanan yerel bir uygulama, annelerin dilin hareket etmesine alışması için dil masajını önerir. Bu, çocuğun konuşma becerilerini geliştirmesine yardımcı olan bir yöntem olarak öne çıkmaktadır.²⁶

2. 2. Endülüs'te Babalık

Endülüs toplumunda, baba ailenin lideri olması sebebiyle örnek bir kişi olarak tanımlanabilir. Baba, ailesinin ihtiyaçlarını karşılamak, çocuklarına maddi destek sağlamak, onları yetiştirmek ve davranışlarını yönlendirmek konusunda birinci derecede sorumludur. Bu sorumluluklar toplum değerleriyle uyumlu olmalıdır. Fakihler, çocuklara yapılan harcamaların yiyecek, giyecek ve barınmayı içerdiğini ve bu harcamaların dayanışma kapsamında olduğunu belirtir. İbn Hazm, kişinin kendisi ve ailesinin ihtiyaçlarını karşılaması için harcama yapması gerektiğini vurgular.²⁷

Baba, ailesinin ihtiyaçlarını karşılamak için harcama yapmakla yükümlüdür. Kadının geçimini sağlama görevi ona düşer ve bu, erkeğin maddi durumuna ve zorluklarına göre ayarlanmalıdır. Allah'ın hükümlerine göre baba, çocukları yetişkinlik çağına ulaşıncaya kadar bakımını üstlenir. Hasta veya özürlyüseler cinsiyetleri ne olursa olsun bakımlarının yapılması gereklidir.²⁸ Endülüs toplumu, evlilik sözleşmelerinde kadının maddi ve manevi haklarının korunması amacıyla baba tarafından çocukların masraflarının karşılanmasının gerekliliğini savunmuştur.²⁹

²³ İbn Abbûd en-Necîmî, *Risâle fî'l-kadâ ve'l-hisbe*, thk. Levi E. Provençal (Kahire: el-Ma'hedü'l-ilmî Fransî li'l-âsârî's-şarkıyye, 1955), 121.

²⁴ Ahmed Muhammed Mübarek el-Kenderî, *İlmü'n-nefsi'l-üserî* (Kuveyt: Mektebetü'l-felâh, 1992), 125.

²⁵ Zekeriya Şerbînî, Yüsriye Sâdık, *Tenzietü't-tıfl ve sübü'l-vâlideyn fî muâmeletihi ve muvâceheti müşkilâtihi* (Kahire: Dâru'l-fikri'l-Ârabî, 2000), 26.

²⁶ Fâyiz Kantâr, *el-Ümeveyye, nümüvvü'l-ala'kât beyne'l-ümm ve't-tıfl* (Beyrut: 'Âlemü'l-ma'rifet, 1974), 45.

²⁷ İbn Hazm, *Resâil*, 1/352.

²⁸ Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbî el-Gırnâtî İbn Cüzey, *el-Kavânînü'l-fıkhiyye fî telhîşi mezhebi'l-Mâlikîyye ve't-tenbîh 'alâ mezhebi's-Şâfi'yye ve'l-Hanefiyye ve'l-Hanbeliyye olup Kavânînü'l-aḥkâmi's-şer'yye ve mesâ'ili'l-furû'î'l-fıkhiyye*, thk. Muhammed b.Seydi Mevlay (Kuveyt: Vizareti'l-evkâf, 2006), 364.

²⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Abderî el-Fâsî İbn Hâc, *el-Medḥal ilâ tenmiyeti'l-(tetimme) a'mâl bi-tahsîni'n-niyyât ve't-tenbîh 'alâ ba'zî'l-bida'*

Babanın çocuklarından uzak olması, onlar üzerinde maddi zararın yanı sıra ruhsal yönden de olumsuz etkiler doğurur. Özellikle çocuklardan kaynaklanan aile üyelerine olan özlem ve hasret duyguları belirginleşir. Tarihî kaynaklar, 313/925'de Halife Abdurrahman en-Nâsır'ın Kurtuba'yı fethetmesine ve burada yaklaşık bir ay boyunca kalmasına işaret etmektedir. Bu süre zarfında, vali İbn Hübeyre'nin yönetimindeki İlbîre Kalesi'ni özleyen Halife, o sırada on yaşında olan oğlunun Kurtuba'dan getirilmesini emretmiştir. Askerleri ise birkaç ay boyunca askeri karargâhta buldukları için aile ve çocuklarını dini bayramlarda bile göremeden onların hasretiyle yaşamıştır.³⁰

2. 3. Endülüs'te Çocuğun Yetiştirilmesinde Dikkat Edilen Hususlar

Endülüs yöneticileri, çocuklarını âlimlerin toplantılarına katılmaya teşvik etmiş, böylece çocuklar, bu toplantılardan ilim ve edep öğrenmişlerdi. Endülüs Fıkıh kaynakları, erken yaşta evliliğin yaygınlaştığını dile getirmiştir. Modern bir araştırmacıya göre, erken yaşta evlilik, ebeveynlerin eğitim görevini engelleyen en büyük sorunlardan biridir. Çünkü ebeveynler, genellikle evlilik yaşının küçük olması nedeniyle çocuklarını yetiştirme görevini yerine getirmekte zorlanmışlardır. Gençlerin cinsel olgunluğa erme dönemindeki erken evlilik, doğan çocuklarının eğitiminden sorumlu olmaları, onları bilişsel olgunlaşmanın eksikliğine götürür. Bu nedenle, çocuklar eksik yetişirler.³¹ Çocukların yetişmesinde, yapılmaması gereken davranışlar şu şekilde sınıflandırılabilir:

Baskı: Çocuğa karşı ebeveynlerin baskı yapması çocuğu aileden uzaklaştırır. Aynı zamanda bu yaklaşımla çocuğa karşı duyarsızlık ve çocuğun isteklerini göz ardı edilir. Eğitimciler, bu yaklaşımın çocukla ilişkide etkili olmadığı konusunda uyarılarda bulunmuşlardır. Çünkü bu çocuğa zarar verebilecek ve ahlaki değerlerini bozabilecek bir yöntemdir.³² Bu yaklaşım temelde çocuğun ruhsal ve sosyal uyumsuzluğuna yol açar. Fazla dayanın çocuğu yıprattığı ve gücünü zayıflattığı, böylece özgüvenini kaybedip teslim olan bir kişi haline geldiği ifade edilmektedir.³³ Ebeveynlerin görevi çocuğu hayata hazırlamaktır. Çocuğa pozitifte olsa baskı uygulandığı zaman onun kaygılı olmasına yol açar ve çocuğa zarar verir.

İhmal: Ebeveynlerin veya bakım veren kişilerin çocuklarının eğitim, sağlık, barınma, beslenme ve güvenli bir ortam gibi temel ihtiyaçlarını karşılayamaması durumu ihmalkârlık olarak adlandırılır. Çocuk ihmali, anne veya babanın çocuklarının temel gereksinimlerini göz ardı ederek onları ihmal etmesidir. Bu durum, çocuğun hem fiziksel hem de psiko-sosyal gelişimine zarar verebileceği için ciddi bir problemdir.³⁴ Baba, ailenin günlük geçimini sağlama çabasıyla, uzun süreli aileden uzak kalması, annenin tüm sorumlulukları tek başına üstlenmesi yetmeyebilir. Bu durumda annenin sorumluluğu daha da artar. Aile içi ihmalden ve sorumlulukları

ve'l-avâ'idî'letî'ntuñilet ve beyâni şenâ'atihâ ve kubñihâ (Kahire: Mektebetü Dâru't-türâs, tsz.), 1/53.

³⁰ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 404, 410-411.

³¹ Vefk Safvet Muhtâr, *el-Üsre ve esâlib terbiyeti't-tıfl* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-Lübñânî, 2004), 28.

³² İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2/356.

³³ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2/252-253.

³⁴ Müne Aktay, "İstismar ve İhmalin Çocuk Üzerindeki Etkileri ve Tedavisi", *Gelişim ve Psikoloji Dergisi*, 1/2, (2020), 175.

taşıyamama korkusundan dolayı, birçok erkek, bekâr yaşamayı tercih eder.³⁵ Ayrıca, babanın yokluğu da çeşitli sorunlara neden olan bir ihmal şeklidir. Bu, maddi ve ruhsal zararlara yol açan bir durumdur. Babanın yokluğunda çocuklar, onun hakkında sağlıklı olmayan hayali bir resim çizerler. Aynı etki, annenin çocuklarından uzak olmasında da meydana gelir.³⁶ İhmal, fiziksel ihmal ve duygusal ihmal olmak üzere ikiye ayrılır. Fiziksel ihmal çocuğun sağlık, beslenme gibi ihtiyaçlarını karşılamama veya karşılamakta yetersiz kalmadır. Duygusal ihmal ise, çocuğun ihtiyacı olan ilgi, sevgi, şefkat ve korunmasının ihmal edilmesidir.³⁷

Ayırıcılık: Bu tarz, farklı cinsiyete (kız-erkek) dayanarak bir tarafa eğilim göstermektedir. Bu da çocuklar arasında eşitsizlik ve huzursuzluk meydana getirir. Anne ve babaya olan güveni sarsar. Karşı cinse karşı kin beslettirir.³⁸ Ayırıcılık, bütün çocukların psikolojik ve fiziksel sağlığını etkiler. Bunun etkisi yetişkinlik hayatında da devam eder. Ayırıcılığa maruz kalan çocuklar, utangaç, kaygılı, özgüvensiz ve intihar eğilimli olabilirler.

Aşırı Korumacılık: Bu yöntem, çocuğun büyümesine neden olarak zayıf, itaatkâr ve bağımlı bir kişilik geliştirmesine neden olan en sağlıksız davranış türüdür. Bu davranışla yetişen çocuklar, sorumlulukları başkalarına devretme eğiliminde ve bağımsızlık kazanmakta zorlanan bireyler olarak yetişirler. Bu durum, özellikle sorumluluk taşıma konusunda korku duyan kişilik özelliği gösterir.³⁹ Ebeveynlerin çocuklarını yetiştirmekteki başarısızlıkları, yanlış davranış yöntemleri uygulamaları nedeniyle gerçekleşir. Bu yanlış davranış sayesinde, çocuklar büyüyüp ergenlik dönemine girdikçe ebeveynlerin kontrolünün azaldığını hisseder.⁴⁰

2. 4. Endülüs'te Çocuğu Mesleğe Yönlendirilme

Ailenin çocuğu yönlendirmesi, ailenin sosyal, ekonomik ve kültürel düzeyine dayanmaktadır. Zengin aileler, çocuklarını idari pozisyonlara yönlendirerek sosyal statülerini korurlar, çocuklarının özgün özellikleri ve eğilimlerini dikkate almazlar. Bu durum Endülüs'teki bilim evlerinin önemini ön plana çıkarmaktadır. Bilim evleri bilimsel kuruma dâhil olanları desteklemiş ve onları bir mesleğe yönlendirmiştir.⁴¹ Bu durum sadece Müslümanlarla sınırlı değildi, aynı zamanda Yahudiler de onlardan örnek alarak bilimsel ve ticari evlere sahipti. Bu aileler, "Endülüs'teki Yahudilerin şeref evi" olarak adlandırılmıştır.⁴² İleri gelen Hristiyan aileler, erkek ve kız çocuklarını kraliyet etiketiyle terbiye edilsinler diye kraliyet sarayına yönlendirirler, erkekler saray dışında, kadınlar ise saray içinde hizmet ederdi. Ergenlik yaşına

³⁵ Muhtâr, *el-Üsre ve esâlib*, 217.

³⁶ Muhtâr, *el-Üsre ve esâlib*, 71-72.

³⁷ Aktay, "İstismar ve İhmalin Çocuk Üzerindeki Etkileri ve Tedavisi", 175.

³⁸ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ el-Venşerîsî et-Tilimsânî el-Fâsî, *el-Mi'yârü'l-mu'rib ve'l-câmi'u'l-muğrib 'an fetâvâ 'ulemâ'i İfrîkiyye ve'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, thk. Muhammed Haccî (Mağrib: Vizâreti'l-Evkâf ve's-şu'ni'l-İslâmiyye, 1981), 5/36, 83, 88, 104.

³⁹ Muhtâr, *el-Üsre ve esâlib*, 211.

⁴⁰ Hasan Muhammed Karanî, *el-Müctemu'r-rifî fi'l-Endelüs fi asrı Benî Ümeyye (138-422/756-1031)* (Kahire, el-Meclisü'l-'alâ li's-sakâfe, 2012), 214.

⁴¹ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 144.

⁴² Ebü'l-Hattâb Ömer b. Hasan İbn Dahiyye, *el-Mutrib min eşâ'ri ehli'l-Mağrib*, thk. İbrahim el-Ebyârî, Hâmid Abdülmecîd (Beirut: Dâru'l-'ilm li'l-cemi', tsz.), 196.

ulaştıklarında, ailelerine katılırlardı.⁴³ Devlette yüksek rütbe sahipleri, çocuklarını kendi mesleklerinde yetiştirirlerdi. Endülüs ediplerden İbn Bürd, yazma sanatını büyük babasından öğrenmiştir. el-Hâcc Abdülvehhab b. Hüseyin b. Ca'fer, şarkıcılık sanatını yeğeni ve yeğeninin oğluna miras bırakmış, böylece onları bu sanata yönlendirmiştir.⁴⁴ Yoksul ailelerin genel ihtiyaçları, çocuklarını belirli bir mesleği öğrenmeye yönlendirmeleri için itici bir güç olmuştur. Bu durumda çocukları ailelerine para kazandırabilirdi. İbn Arîf'in⁴⁵ oğlu ve ailesi fakirlik ve yoksullukla karşı karşıya kaldığında, babası onu küçük yaşta dokuma mesleğini öğrenmeye teşvik etmiştir. Bu tür insanlar, çocuklarına bir mesleği benimsemelerini ve babalarının mesleğini devam ettirmelerini isterlerdi.⁴⁶

Bazı aileler maddi durumları nedeniyle çocuklarını eğitime yönlendirmedikleri ve meslek sahibi yapamadıkları için tarım işinde çalıştırılırdı. Tarım işi mevsimsel bir iş olduğundan dolayı, bu çocuklar yılın çoğu gününde boş dururlardı. Bu da onları hırsızlık gibi çeşitli kötü alışkanlıklara yönlendirirdi. Bu durum İbn Abdûn tarafından şöyle dile getirilir: "Ailelerin çocuklarını yaz aylarında işe göndermeleri ve buna zorlanmaları gerekir. Çünkü bu, kötülükleri engellemek için en iyi ve en sıkı tedbirdir."⁴⁷

2. 5. Endülüs'te Çocuk Oyunları ve Eğlence

Endülüs'te çocuğun rahatlatma ihtiyaçlarını karşılayan Endülüs'ün yeşil alanları ve çevresel çeşitliliğiyle ünlü olması dikkat çeker. Endülüs kaynaklarının eğlence alanına ne kadar önem verdiği merak konusudur. Bazı kaynaklar⁴⁸ Endülüs'ün doğal güzelliklerini över. Endülüs'ün çeşitli şehirlerinde, örneğin Kurtuba, İşbîliye ve Tuleytula vadilerinde yayılmış park ve bahçelerin varlığına işaret eder. Endülüslü aileler, sosyal statülerinin farklılığına bakılmaksızın, zaman zaman eğlenmek için gittikleri bu alanlar, Endülüs'ün sosyal ve kültürel dokusunu zenginleştiren ve çocukların eğlenceli zaman geçirmesine olanak tanıyan önemli bir unsurdu. Vadilerde gezi ve denizde yüzme, çocukların eğlence amacıyla bulunduğu yerlerdi.⁴⁹

Endülüs çocuğunun eğlence alanındaki durumuyla olarak hangi oyunların nasıl oynandığı sorusu akla gelir. Endülüs'te yaygın olarak oynanan oyunlar arasında şairler tarafından sıkça övülen satranç oyunu bulunmaktadır. İnsanlar, çeşitli

⁴³ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İzârî el-Merrâküşî, *Beyânü'l-muğrib fî (ihtişâri) aḥbâri mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib* (Tunus: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 2013) 2/12.

⁴⁴ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-Makkarî et-Tilimsânî el-Fâsî, *Nefḥu't-ṭîb min ğuṣni'l-Endelüsi'r-raṭîb ve zikru vezîrihâ Lisâni'd-dîn İbni'l-Ḥaṭîb*, thk, İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru's-sâdir, 1388/1968), 1/194.

⁴⁵ İsmi, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Musa b. Ataullah el-Merî es-Sanhâcî'dir. İbn arîf diye meşhur olmuştur. Meriye'nin ünlü sufilerindendir. (481-536) yılları arasında yaşamıştır. "Mehâsini'l-meclis" onun eseridir.

⁴⁶ Ebî Yahya Abdullah b. Ahmed ez-Zecâlî el-Kurtubî, *Emsâlü'l-'avâm fî'l-Endelüs*, thk. Muhammed b. Şerîfe (Kahire: Vizâretü'd-devleti'l-mükellefe bi's-şu'ni's-sakâfe ve't-talîm, tsz.), 2/359.

⁴⁷ İbn Abdûn, *Risâle fî'l-kadâ ve'l-hisbe*, 54.

⁴⁸ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 227.

⁴⁹ Ebü'l-Hasen Alî b. Bessâm eş-Şenterîni, *ez-Zahîre fî meḥâsini ehli'l-Cezîre*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru's-sekâfe, 1997) 1/475; Lisânüddîn İbn Hatîb, Ebû Abdillâh Zü'l-vizâreteyn Lisânüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Saîd es-Selmânî el-Endelüsî, *el-İhâta fî aḥbâri Ġirnata I-IV*. thk. Yusuf Ali Tavîl (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2003), 1/138.

etkinliklerde birbirlerine satranç takımı hediye ederlerdi. İbn Kuzmân, satranç oynamanın yolunu eserlerinden tarif etmiştir. Ancak, Endülüslüler arasında bu konuda görüşler farklılıkları bulunmaktadır.⁵⁰ Ahşap oyunlar arasında “el-miklâ” ve “el-kulle” oyunu da bulunmaktadır. Miklâ, bir kol uzunluğunda bir tahtadır, Kulla ise bir ucu yere dayalı küçük bir tahtadır. Kulle'nin bir ucuna vurulduğunda havaya doğru yükselir ve miklâ ile karşılaşır, böylece miklâ'nın etrafında dönerek düşene kadar devam eder. “el-Mitahha” adı verilen ve geniş bir tahtayla oynanan bir oyun daha vardır. Bu oyunda tahtanın bir tarafı sabitlenir ve çocuklar diğer tarafıyla oynar, kulle oyununa benzer. Başka bir tahta oyunu olan “el-mikaşşa” yuvarlak bir diskten oluşur.⁵¹ Çocuklar arasında yaygın olan oyunlardan biri de “Unbûse” ve “Bakîr” oyunudur. Bu oyun çocuğun bir çukur kazması ve içine bir şey gömmesi ile başlar. Arkadaşlarından biri gömülen şeyi bulur ve çıkarırsa, oyunu kazanmış olur. Başka bir oyun da “Berhayâ” ve “Hacûrah” oyunudur. Bu oyunun oynanış şekli şöyledir: Çocuklar bir daire çizer ve bir çocuk bu dairede durur, ardından arkadaşları, onu dışarı çıkarmaya çalışarak etrafını sararlar. Bunun yanı sıra “Hazûruf” oyunu da oynanır. Bu oyun küçük ağız olan bir düdükle oynanır ve içindeki ipi çekildiğinde güzel bir ses çıkar.⁵² Çocuklar, festival günlerini su püskürtür, sokaklarda kayar sopalarla çeşitli oyunlar oynarlardı. Ancak, bu oyunlar yayaları rahatsız eder ve yol kurallarını ihlal eden oyunlardı. Bu nedenle, yetkililer çocukları bu tür davranışlardan vaz geçirmek için çaba sarf etmişlerdir.⁵³

Endülüslüler, atlı şenlikleri şehir sokaklarında düzenlerlerdi. Çocuk, doğal olarak, oyunları seçerken sosyal çevresini taklit ederdi. Kurtuba, Meriye ve Gırnata'daki arkeolojik araştırmalar, hayvan şeklindeki bir dizi oyuncak bulunduğunu ifade etmektedir. Bu oyuncaklar seramikten yapılmış küçük at heykellerini içermektedir. Büyükler binicilik yaparken, çocuklar da atları taklit etmişlerdir.⁵⁴

2. 6. Endülüs'te Çocuk Sağlığı ve Tedavi Yöntemleri

Endülüs doktorları, diğer Ortaçağ doktorları gibi, “sağlığın korunması” olarak adlandırdıkları önleyici tıbbi önem vermişlerdir. Sağlığı korumanın esasının, hastalık meydana gelmeden önce takip edilmesi gereken bir dizi önlem olduğu düşüncesindeydiler. Sağlığın korunması genellikle gıdaların uygun kullanımında yatar. Gıdaların tıbbi prensiplere göre kullanılması, uygun olmayan gıdaların kullanılmaması önemlidir. Uygun olmayan gıdalar alındığında, onun vücuttan atılması gerekir. Bu atılma, sağlığın korunması ve gelebilecek hastalıklara karşı önlem almayı amaçlar.⁵⁵

Endülüs çocuklarının korunmasıyla ilgili olarak doktorlar, hamile kadınlara, sağlıklarına dikkat etmelerini ve ceninin sağlığına olumlu etkisi olan beslenme

⁵⁰ Ebû Bekr Muhammed b. İsmâ b. Abdilmelik b. Kuzmân el-Asgar el-Kurtubî, *İsâbetü'l-Eğrâz fi zikri'l-arâz* (Kahire: el-Meclisü'l-'alâ li's-sakâfe, 1995), 364.

⁵¹ Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl ed-Darîr el-Mürsî İbn Sîde, *el-Muḥaşşaş* (Beyrut: Müessesetü't-târîhi'l-'Arabî, 1996), 13/17.

⁵² İbn Sîde, *el-Muḥaşşaş*, 13/17-18.

⁵³ Ömer b. Osman b. El-'Abbâs el-Cersîfî, *Risâle fi'l-Hisbe*, Thk. Levi Proçeval (Kahire: Matba'atü'l-ma'hedi'l-'ilmî el-Fransî li'l-âsâri's-şarkıyye, 1955), 124.

⁵⁴ Müellif Meçhul, *Târîhu'l-Endelüs*, thk. Abdülkadir Bubâye (Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-'ilmiyye, 2008), 70.

⁵⁵ Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî İbn Rüşd, *el-Külliyât fi't-tıbb*, thk. Ammâr et-Tâlbî, Saîd Şeybân (Cezayir: Dâru'l-Ümmet, 2013), 488.

düzenlerine özen göstermelerini tavsiye ederler. Annelerin psikolojik sağlığının etkilememesi için ruhsal sağlığına zarar verebilecek şeylerden uzak durmalarını ve doğum tarihine yaklaştıkça banyo yapmaları ve egzersiz yapmaları konusunda da öneride bulunmuşlardır.⁵⁶ Doğumdan sonraki çocuk sağlığını koruma konusunda izlenen önleyici tedbirlerden biri de, çocuğun günlük vücut bakımına dikkat etmek, banyo yaptırmak, onu soğuk veya sıcak havaya maruz bırakmamak ve düzenli olarak uymasını sağlamaktır. Annenin dengeli beslenmesi, hem bebek hem de anne için koruma sağlar.⁵⁷ Bu önlemlere rağmen Endülüs'te bazı çocuklar hastalıktan kurtulamazdı. Önleyici tedbirler alınmasına rağmen, bazı çocuklar tıbbi müdahalenin gecikmesi veya bazen imkânsız olması nedeniyle tedavi edilemez, doğuştan gelen bozukluklar ve sakatlıklarla doğabilirdi. Arîb b. Sa'd, eserinde yaygın olan bazı hastalıkları teşhis ve tanımlamayı başarmış belirtilerini, nedenlerini ve tedavi yöntemini açıklamıştır.⁵⁸

Arîb b. Sa'd, çocukların bağışıklıklarının zayıf olması nedeniyle bazı bulaşıcı hastalıklara maruz kaldıklarına da değinmiştir. Bunlar; çevresel kirlilikten kaynaklanan kızamık ve suçiçeği, hastalıklardır. Kızamığın belirtileri arasında kaşıntılı bir cilt döküntüsü, vücut sıcaklığında yükselme ve şiddetli susuzluk bulunur. Arîb b. Sa'd, bunun çeşitli tedavilerini şu şekilde açıklamıştır: Hastanın iyi beslenmesi için baklagiller, tavuk eti ve yumurta akı gibi gıdaları almasının gerekliliğini ve terlemeyi destekleyen bazı ilaçların kullanımını da önerilmiştir. Suçiçeği belirtileri arasında baş ağrısı, gözlerin kararması, burun kaşınması, çok sayıda hapsirme yer alır. Önerilen tedaviler arasında yüksük otu, nohut unu, tavuk kemikleri, az miktarda pirinç unu, kavun çekirdeği, nar tohumu ve safranın karıştırılması ve bu karışımın ebegümece suyu ve keten suyu ile yüzün üzerine uygulanması yer almaktadır.⁵⁹ Endülüs toplumunda, çocuklarda sakatlıklara neden olan doğuştan gelen hastalıklar da mevcuttu. Bu durumdaki çocukların tedavisi zorunluymuştu.⁶⁰

Zehrâvî, cerrahi ile ilgili eserinde kişisel olarak gözlemlediği bazı hastalıklara ve hatalara değinmiştir. Zehrâvî'ye göre cerrahi hataların en önemlilerinden biri sünnet operasyonlarıydı. Bu operasyonlar farklı aletlerle yapıldığı için çocuklar fiziksel sakatlıklara maruz kalabiliyordu. Çünkü sünnet operasyonu o dönemde makas, bıçak, testere, ip, tırnak makası gibi aletlerle yapılıyordu. Zehrâvî, bu aletlerin hepsini denedi ve temizliğinin çok önemli ve etkili olduğunu gördü. Gözlemlediği hatalardan biri de çocuğun bacağına kırık olması ve bu kırığın ölümüne yol açmasıydı. Zehrâvî'den önce kırıkları tedavi eden doktor, kırığa eşlik eden yaranın önemini düşünmeden kırıkları sarardı. Bazı eşcinsel vakaların tedavisinde cerrahi müdahalede bulunulduğu durumlar da vardı. Tedavilere yanıt vermeyen bazı inatçı hastalıklara ilaç veya cerrahi müdahale etkili olamıyordu.⁶¹

Endülüs tıbbı, tedavi düzeyinde üstünlük ve çeşitlilik konusunda ilerleme kaydetmiş olmasına rağmen, genel halk kısmen halk tıbbına yönelmiştir. Hastalıkların

⁵⁶ 'Arîb b. Sa'd el-Kurtubî, *Kitâbü Halkı'l-cenîn ve tedbiri'l-ḥabâlâ ve'l-mevlûdîn. Kitâbü Halkı'l-insân ve tedbiri'l-etfâl* (Cezayir: Mektebetü Ferârîs, 1956), 55-56.

⁵⁷ 'Arîb b. Sa'd, *Halku'l-cenîn*, 80-81.

⁵⁸ 'Arîb b. Sa'd, *Halku'l-cenîn*, 80.

⁵⁹ 'Arîb b. Sa'd, *Halku'l-cenîn*, 80-81.

⁶⁰ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 152.

⁶¹ Ebü'l-Kâsım Halef b. Abbâs ez-Zehrâvî, *Kitâbü't-Taşrîf li-men 'aceze 'ani't-te'lif*, thk. Abdullah Abdürrezzak Mesûd es-Saîd (Amman: Vezârtü's-sakâfe, 2001), 92.

tedavisi için bazı ot ve ilaçlar pazarlarda satılırdı. İbn Abdûn'un kitabında bunların ticaretinin yasaklanmasını önermiştir.⁶² Endülüs'te su kaynakları ve kaplıcalar, dinlenme ve tedavi amaçlarıyla yaygın olarak kullanılıyordu. Beccâne Kaplıcaları gibi ünlü kaplıcalar, kalabalık ziyaretçisiyle biliniyor ve birçok otel tesisine ev sahipliği yapıyordu. Endülüs'te, özellikle çocuklar yakalandığı salgın hastalıklarla başa çıkmak için bu kaplıcalara başvurulduğu ve salgın hastalıkların tedavisi için bu suların kullanıldığı bilinmektedir.⁶³

Aileler, çocuklarını ruhsal hastalıklardan korumak için çeşitli dini uygulamalara başvuruyordu. Örneğin, çocukların giysilerine Allah'ın adı ve Ayete'l-kürsî'nin yazıldığı bir altın parçası asılması veya hastalıklardan, nazardan ve cinlerden koruma amaçlı olarak Kıyamet Suresi ve Ayete'l-kürsî'nin 90 kez yazıldığı bir örtü kullanılması gibi uygulamalar yaygındı. Bu, çocukları çeşitli tehlikelerden koruma amacı taşıyan önemli dini uygulamalardı.⁶⁴ Endülüslü çocukların sağlığı, hamilelikten itibaren dikkatlice uygulanan önleyici tedbirlere bağlıydı. Ancak her durumda, çocuğun salgın veya ruhsal hastalıklara maruz kalması engellenemiyordu. Aileler çeşitli tedavi yöntemlerine başvuruyor; ilaç kullanımı, cerrahi müdahale ve evliya türbelerini ziyaret etme gibi geleneksel dini uygulamalar da mevcuttu.⁶⁵

3. Endülüs'te Eğitim Sistemi

Endülüs'te eğitim aşamalarında sistematik bir düzenin olmamasına rağmen genel olarak üç aşamalı bir eğitim sistemi söz konusudur. Bu aşamalar, temel eğitimin atıldığı ilköğretim dönemi; dini ve beşerî ilimlerde temelinin atıldığı ortaöğretim dönemi; bir veya birkaç alanda uzmanlaşmanın sağlandığı yükseköğretim (ihtisaslaşma) dönemidir.⁶⁶ Endülüs eğitim sistemi, İslam medeniyetinin geniş bilgi birikimi ve hoşgörüsünü yansıtmaktadır. Çocukların eğitimine önem verilmiş ve çeşitli alanlarda uzmanlaşmış öğretmenler yetiştirilmiştir.

4. Endülüs'te Eğitim Aşamaları

Aşamalı eğitim, burada çocuğun yeteneklerini ve üzerine düşen şeyleri anlama kapasitesini gözetmek amaçlanmaktadır. Bu yöntem, alıcının başlangıçta anlamada güçlü olmadığından temelde genelleme ve basitleştirme ile birlikte açıklama üzerine kuruludur.⁶⁷ Bu nedenle öğretmen, bu konuyu göz önünde bulundurmalı ve çocukla birlikte kademeli olarak kısa sürelerden başlayarak uzun sürelere kadar çıkmalıdır. Mürebbi, çocuğa bir şeyi göstermeden, harflerin çıkışını, dilbilgisi yapısını ve çizimleri

⁶² İbn Abdûn, *Risâle fi'l-kadâ ve'l-Hisbe*, 46-47.

⁶³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdrîs eş-Şerîf es-Sebtî es-Sıkkî, *Kitâbu Nüzhetü'l-müştaş fi'htirâkı'l-âfâk* (Kahire: Mektebetü'-sakâfeti'd-dîniyye, 2002), 2/266.

⁶⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Abderî el-Fâsî İbnü'l-Hâc, *Şümûsü'l-envâr ve künûzü'l-esrâri'l-kübrâ* (Beyrut: Dâru'l-ceyl, tsz.), 161.

⁶⁵ Hallâfî Zâhiye, *et-Tıfl fi'l-müctemai'l-Endelüsî mâ beyne'l-karni'r-râbi' ve's-sâdisi'l-hicrî* (Cezayir: Université Mustapha Stambouli Mascara, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Doktora Tezi, 2019), 379.

⁶⁶ Lütî Şeyban, *Endülüs* (İstanbul: Albaraka Türk Yayınları, 2014), 168; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları: İlim ve Kültür Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 2-4; Muhammed Abdulhamid İsa, *Târîhu't-ta'lim fi'l-Endelüs* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1982), 378, 211-213.

⁶⁷ İbn Haldûn, *Muḳaddime*, 2/347.

anlamadan başka bir konuya geçmemeli. Mürebbi kademeli sistemi uygulamazsa sıkıntı ve bıkkınlık yaratır ve çocuğun aklını bulandırır.⁶⁸

4.1. İlköğretim

Endülüslü çocuklar aileleri tarafından ilköğretim çağına gelmeden önce okul öncesi eğitimle tanıştırılırdı. Özellikle bilgi birikimine sahip aileler, çocuklarına okula başlamadan önce yeterli temel eğitimi sağlayabilirdi. Okul öncesi eğitimde, babanın rolü kilit öneme sahipti. Çoğu Endülüslü âlimin ilk öğretmeni babasıydı. Çocuklar, sayı sayma, okuma yazma ve Kur'ân-ı Kerîm'den bazı ayetleri ezberleme gibi becerilerle donatılırdı. Bu da onlara okula başlamadan önce gerekli deni esasları kazandırır.⁶⁹ Okul öncesi eğitim genellikle 5-6 yaşlarına kadar devam ederdi. Bu yaşa ulaşan çocuklar, aileleri tarafından ilköğretim eğitimi alacakları kurumlara gönderilirdi. İlköğretim aşaması, 7-8 yıllık bir süreyi kapsardı ve öğrenciler, ergenlik çağına kadar genellikle dini eğitim ağırlıklı bir programdan geçirilirdi.⁷⁰

Endülüs halkının hedefi çocuklarına Kur'an ve yazı yazmayı öğretmek için bunu eğitimin temeli haline getirmişlerdi. Çocuklara şiir ve edebiyat, benimsemelerini ve ezberlemelerini, hat ve yazı deneyimini öğretirlerdi. Çocuk ergenlikten gençliğe kadar Arapça ve şiirde biraz ustalık kazanır, hat ve yazıda ustalaşır ve sosyal ilimlere hazır hale gelirdi.⁷¹

4. 1. 1. Kur'an-ı-Kerîm

Endülüs'te ilköğretim, öğrencilere hem dini bilinci hem de okuma becerilerini geliştirmek amacıyla yapıldı. Bu aşamada öğrencilere, Kur'an-ı Kerîm dersinin yanı sıra şiir, kompozisyon ve hüsnü hat gibi dersler de verilirdi. Bu durum Endülüslülerin diğer İslam bölgelerinden farklı bir dil eğitimi aldığını ve Arapçayı daha etkili bir şekilde kullanabildiklerini gösteriyordu.⁷²

Çocuklar, küçük yaşlardan itibaren eğitim alırlardı. Durumları uygunsa öğrenci evinde eğitim alır, aksi takdirde en yakın okula gönderilirdi. İlkokullar, öğrencilerin sınırlı sayıda olduğu küçük bir alanda bir araya getirilerek, muhtesibin denetimine tabi olup, temel bilgilerle donatılırdı. Öğretim ücret karşılığında ve öğretmen tarafından belirlenen bir program çerçevesinde gerçekleştirilirdi. Çocukların eğitimi için veliler, öğretmenlere belirli bir ücret öder ve öğretmenler de öğrencilere Kur'an-ı Kerîm, dil, matematik, yazma ve okuma gibi konularda eğitim verirdi. Bu süreç, öğrencilerin dil eğitimi almalarını ve ardından Kur'an-ı Kerîm dersine geçmelerini sağlayarak Arapçayı daha etkili bir şekilde kullanmalarını hedeflenirdi.⁷³

Çocukların eğitiminde Kur'an-ı Kerîm dersine odaklanmanın eleştirilere neden olduğunu belirten bazı âlimler olmasına rağmen, Endülüs'teki gelenekler ve velilerin

⁶⁸ Ebü'l-Velîd Abdullâh b. Muhammed b. Yûsuf el-Kurtubî el-Ezdî İbn Faradî, *Târîhu 'ulemâ'i'l-Endelüs*, thk. İbrahim el-Ebyârî (Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Lübânî, 1989), 2/90.

⁶⁹ İsa, *Târîhu't-ta'lim fi'l-Endelüs*, 217.

⁷⁰ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 2.

⁷¹ Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş (Dımaşk: Dâru Ya'rûb, 2004), 2/293.

⁷² Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007), 2/987.

⁷³ Tahir Ahmed Mekkî, "Tavku'l-hamâme", *Dirâsât an İbn Hazm* (yy, Mektebetü Vehbe, 1977), 45.

endişeleri, Kur'an eğitimini temel ders haline getirmiştir. ⁷⁴ İbn Haldûn, çocuklara önce dil eğitimi verilmesi gerektiğini ve ardından Kur'an-ı Kerîm dersine geçilmesi gerektiğini savunmuştur. Çocuğun, Kur'an dersiyile eş zamanlı olarak aldığı dil eğitimi, bir süre sonra Kur'an'ı anlamasına katkı sağlamıştır. ⁷⁵

Öğrenciler, bir öğretmende arzu ettikleri özellikleri belirlerken, bilgi ve dindarlık dışında da önemli niteliklere değer verirlerdi. Bu nitelikler arasında dürüstlük, güzel alışkanlıklar, nazik ve girişken bir öğretmen olmak bulunmaktaydı. Açıklama ve yorumlama konusunda cömert olan, öğrencilere karşı kısıtlama yapmayan, bir baba veya baba figürü gibi davranan öğretmenlerle ilişkilere çok ilgi gösterirlerdi. ⁷⁶

4. 1. 2. Kitâbe/Yazı

İlköğretimde yazı eğitiminde tercih edilen malzeme genellikle silinmesi daha kolay olan ahşaptan yapılmış tahta levhalardı. Öğrenciler, kamyş kalemle mürekkebe batırarak öğretmenler gözetiminde yazı denemeleri yaparlardı. ⁷⁷ İlköğretimde sadece Kur'an ve dil bilgisi dersleri değil, zamanla değişiklik gösterse de bazı beşerî ilimler de başlangıç eğitimi içinde yer alırdı. Bu sayede dini eğitimle birlikte beşerî ilimlerin temelleri de atılırdı. Müfredatta zorunlu dersler arasında Kur'an-ı Kerîm, Arapça dilbilgisi, okuma-yazma bulunurken, şiir, matematik gibi dersler isteğe bağlıydı. ⁷⁸ Dil eğitimine verilen önem, Endülüslülerin diğer Müslümanlara göre daha etkili bir şekilde Arapça kullanmalarına ve kendilerine özgü bir yazı stili geliştirmelerine katkı sağladı.

İlköğretim için kullanılan alanlar çeşitlilik gösterir ve standart birlik bulunmazdı. Eğitim yerleri, öğrencinin konumuna, ailenin ekonomik durumuna ve devletin sunduğu desteklere bağlı olarak değişirdi. Örneğin, Kurtuba, ilköğretim için kullanılan küttab mekânları konusunda zengin bir şehirdi. ⁷⁹ Bu aşamada eğitim mekânları genellikle mescitler, camilere yakın evler, öğretmenlerin şahsi evleri ve devletin açtığı küttablar şeklinde sıralanabilirdi. Zengin veliler, çocukları için kendi evlerinde eğitim imkânı sağlardı. ⁸⁰

Bu dönemde ders veren öğretmenlerin genellikle diploma şartı aranmıyordu. Bu durum, ilköğretim öğretmenlerinin yükseköğretim mezunu olma zorunluluğu olmadığını ve topluma kendini kanıtlamış bireylerin öğretmenlik yapabildiğini gösterir. İlköğretim öğretmenlerine genellikle müeddib veya muallim denirdi. Öğrencilerin uyması gereken belirli disiplin kuralları bulunuyordu ve bu kurallara uymak zorunluydu. Aksi takdirde, öğretmen, velilerin belirlediği yetki çerçevesinde öğrenciye uygun cezayı verme yetkisine sahipti. Yasaklar arasında ödevlerini yerine

⁷⁴ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyeti* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 152.

⁷⁵ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2/988-989; İsa, *Târîhu't-ta'lim fi'l-Endelüs*, 238-240.

⁷⁶ İbn Hazm, "*Tavku'l-hamâme*", 53.

⁷⁷ Julián Ribera, *La Enseñanza Entre Los Musulmanes Españoles: Bibliófilos y Bibliote, ca En La España Musulmana* (Córdoba: Imprenta La Comercial, 1925), 35.

⁷⁸ İsa, *Târîhu't-ta'lim fi'l-Endelüs*, 230-231.

⁷⁹ İsa, *Târîhu't-ta'lim fi'l-Endelüs*, 207.

⁸⁰ M. Mecnur Dağ vd, "Endülüs'te Eğitim Öğretim Aşamaları ve Kurumları", *Genç Mütefekkir Dergisi*, 2/2 (2021), 411.

getirmemek, kötü davranışlarda bulunmak, ahlaki olmayan konuşmalar yapmak, kumarı teşvik eden oyunlar oynamak gibi eylemler yer alıyordu.⁸¹

4. 2. Ortaöğretim

Ortaöğretimde öğrenciler, çeşitli derslerde eğitim veren öğretmenlerin etrafında oluşan ders halkalarına katılarak eğitimlerine devam ederlerdi.⁸² Bu aşama, günümüz lise eğitimine benzerlik gösterirken, aynı zamanda belirli bir alanda uzmanlaşmanın temelini atarak üniversite eğitimiyle de kıyaslanabilir bir nitelik taşırdı. Ortaöğretim, ergenlik çağındaki bireylere yönelik eğitimi içerir ve uzmanlaşma imkânı sunardı. Yükseköğretime geçmeden farklı meslek alanlarına yönlenebilmek için bir son aşama olabilirdi.⁸³

Öğrenciler, kendi isteği doğrultusunda ilgi duydukları alana yönelebilerlerdi. Öğretmenin uzman olduğu alanda ders vermesi, ders halkalarındaki eğitimin kalitesini artırırdu. Seçime dayalı ders halkaları, nitelikli öğrencilere sahip olmak isteyen öğretmenler arasında ilmî bir rekabet ortamı oluştururdu.⁸⁴ Ortaöğretimde verilen dersler çeşitliydi; dini ilimlerde kıraat, hadis, tefsir, fıkıh; sosyal bilimlerde tarih, coğrafya, edebiyat, felsefe; sayısal ve beceri derslerinde matematik, tıp, astronomi, mühendislik, kimya gibi dersler yer alırdı.⁸⁵ İslam ülkelerinin tamamında eğitimde merkezi rol oynayan cami ve mescitler, Endülüs'te ilköğretimde olduğu gibi ortaöğretimde de eğitimin gerçekleştirildiği mekânlar haline gelmiştir. Cami ve mescitlerin yanı sıra, bazı durumlarda "şeyh" olarak adlandırılan öğretmenlerin evleri de bu aşamada kullanılan mekânlardandı.⁸⁶ Cami ve mescitler, eğitimin merkezi rolü oynadığı mekânlar haline gelmişti. Ders halkalarının oluşturduğu kalabalık ortam ve mescitlerin sosyal hayatın merkezinde bulunması, Endülüs'te eğitimin önemli bir konumda olmasına katkı sağlamıştır. Ortaöğretimde öğrencinin kapasitesine ve aldığı eğitime göre bir sonraki aşamaya geçişine karar verilir ve genellikle öğrenciler 13-14 yaşlarında mezun olurlardı.⁸⁷

4. 3. Yüksek Öğretim

Yükseköğretim, Endülüs'teki eğitim sürecinin sonunu ifade eder ve günümüz yüksek lisans ve doktora seviyelerine benzeyen bir uzantıdır. Bu aşamadaki dersler, ortaöğretimdeki ders isimleriyle benzerlik gösterse de daha detaylı bir içerikle işlenirdi. Yükseköğretim seviyesine ulaşan öğrenciler, uzmanlaşmak istedikleri alanda en iyi eğitimi alabilecekleri âlimlerin bulunduğu ilim merkezlerine gidip ders alırlardı. Böylece Endülüs yükseköğretiminin ana sistemini oluşturan rihle (eğitim yolculuğu) ortaya çıktı. İlmî şöhrete sahip olan şehirler ve âlimler, Endülüslü öğrenciler için eğitimde birer hedef haline gelmişti. Bu nedenle Endülüs'ün eğitim merkezi olan şehirlere ve Endülüs dışına eğitim amacıyla seyahatler düzenlenirdi. Doğu'nun ilmî birikimi, ilk dönemlerde Endülüs dışına yapılan rihlelerle taşınmıştır.

⁸¹ Dağ, "Endülüs'te Eğitim Öğretim Aşamaları ve Kurumları", 412.

⁸² Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989), 3/841.

⁸³ Şeyban, *Endülüs*, 168.

⁸⁴ İsa, *Târîhu't-ta'lim fi'l-Endelüs*, 281.

⁸⁵ Özdemir, *Endülüs Müslümanları* 3/3.

⁸⁶ İsa, *Târîhu't-ta'lim fi'l-Endelüs*, 347-352.

⁸⁷ İsa, *Târîhu't-ta'lim fi'l-Endelüs*, 227.

Endülüs'teki ilmî seviye belirli bir noktaya ulaştığında, Doğu'ya yapılan rihleler X. yüzyılın sonlarına doğru azalmıştır.⁸⁸

Yükseköğretim aşamasında olan öğrenciler, önceki aşamalarda aldıkları derslerde uzmanlaşırlar ve eksik gördükleri dersleri tamamlamaya çalışırlardı. Öğrencinin bilgileri sürekli yenilenerek dinamik bir eğitim süreci oluşturulduğu için bu aşamada belirli bir yaşa odaklanmak mümkün değildi.⁸⁹ Zira bireyin eğitimi uzun sürebilir veya uzmanı olduğu bir alana rağmen ilgi duyduğu başka bir alanda tekrar eğitim alabilirdi. Endülüs tarihinde farklı alanlarda uzmanlaşmış ilim insanlarına sıkça rastlanırdı.

Yükseköğretim, öğrencinin alan ve öğretmen seçiminde isteğe dayalı bir sistemle kurulmuştu; bu nedenle öğrenciler için ders aldıkları öğretmenin tecrübesi, ahlaki değerleri ve bilgi düzeyi önemliydi. Öğretmenlik vasfına uymayan, dünya işleriyle meşgul olan veya ticaretle uğraşan öğretmenler öğrenciler tarafından tercih edilmiyordu. Eğitimlerine katkı sağlamayacağını düşünen öğrenciler, herhangi bir engelle karşılaşmadan farklı bir öğretmenin dersine katılma özgürlüğüne sahipti.⁹⁰ Endülüs'te yükseköğretim mekânları uzun bir süre boyunca ağırlıklı olarak camilerde, özellikle de büyük şehirlerdeki ulu camilerde gerçekleşmiştir. Merkezi yönetimin ağırlıklı olarak hissedildiği Emirlik ve Halifelik dönemlerinde, yükseköğretimin gözde noktası başkent Kurtuba'da bulunan Kurtuba Ulu Camii olmuştur. Binlerce öğrencinin eğitim aldığı bu cami, Endülüs eğitim sisteminin bir üniversite gibi merkezi konumunda bulunmuştur.⁹¹ İlerleyen dönemlerde ilmin merkezden taşraya yayılmasıyla Endülüs yükseköğretim kurumları, sayı ve kalite olarak artmıştır. Endülüs Emevîleri döneminde Kurtuba, Mülûkü't-tavâif Dönemi'nde Kurtuba'nın yanı sıra İşbîliye, Tuleytula, Sarakusta, Meriye ve Batalyevs, Nasrîler Dönemi'nde ise Gırnata birer ilmi cazibe merkeziydi.⁹²

Büyük camilerin üniversite fonksiyonlarına sahip olması, bu özellikleri sadece büyük camilere özgü kılmamış, aynı zamanda Endülüs toplumunda önemli bir rol oynayan kütüphaneler de yükseköğretim kurumlarının bir parçası haline gelmiştir. Büyük camilerin yanı sıra, tasavvuf okulu görevini üstlenen ribâtlar ve bazı âlimler tarafından kurulan özel okullar da Endülüs'te yükseköğretim kurumları olarak kullanılmıştır.⁹³ Endülüs'ün eğitim sistemine en son katılan kurumlar arasında medreseler bulunmaktadır. XIII-XIV. yüzyıllarda Endülüs'teki varlıkları sınırlı kalan medreseler, bölgenin tamamen işgal edilmesinden sonra ortaya çıkmış ve etkili bir varlık gösterememiştir.

Endülüs'e eğitim amacıyla gelen farklı dinlere mensup öğrenciler, Arapçayı öğrenerek tanınmış âlimlerden ders alma ve İslam kültürünü özümleme fırsatı buldular. Kuzey Hristiyan devletlerinden gelen öğrenciler, Endülüs halkıyla etkileşimde bulunarak eğitim süreleri boyunca İslam kültürünü benimsemişlerdi. Bu

⁸⁸ Cumhur Ersin Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2016), 68.

⁸⁹ İsa, *Târîhu't-ta'lim fi'l-Endelüs*, 370.

⁹⁰ Lütfi Şeyban, "Endülüs Ulemasının Tahsil ve Tedris Hayatıyla İlgili Kaynaklarda Öne Çıkarılan Hususiyetler", *The Journal of Academic Social Science Studies* 12/53 (2016), 18.

⁹¹ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 3/893.

⁹² Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 152.

⁹³ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 156.

öğrenciler arasında vezirlik gibi yüksek görevlere yükselenler olduğu gibi, memleketlerine dönenler de oldu. Samuel b. Nağîrle (ö. 1056), Gırnata'da yaklaşık otuz yıl vezirlik yapmıştı. Eğitim görüp kendi ülkelerine dönenler ise Endülüs'ten aldığı ilmî birikimi memleketlerinde uygulamaya geçerdiler.⁹⁴

Kurtuba, İşbilye, Tuleytula, Sarakusta, Meriye, Batalyevs ve Gırnata gibi şehirler, Endülüs'ün önemli ilim merkezlerini oluştururken, Kahire, Bağdat, Mekke, Medine, Şam, Basra ve Kayrevan gibi yerler, Endülüslülerin ilim yolculuklarına gittikleri ana merkezlerdi. Bu ilim yolculukları, Doğu İslam dünyasındaki bilgi birikimlerinin Endülüs'e transfer edilmesinde ve Endülüs'teki bilgi birikimlerinin özellikle Orta Çağ Avrupa'sına aktarılmasında kritik bir rol oynamıştır, bu da eğitim tarihinde önemli bir yere işaret eder.⁹⁵

5. Endülüs'te Eğitim Kurumları

5. 1. Evler

Eğitim seviyesi yüksek ailelerin, özellikle okul öncesi eğitimde, kendi evlerinde çocuklarına doğrudan eğitim verilmekteydi.⁹⁶ Bu evler, Endülüs eğitim süreçlerinde özellikle ilköğretim ve ortaöğretim aşamalarında yoğun olarak kullanılan mekânlardı. Diğer aşamalara kıyasla daha az yoğun olmakla birlikte, yükseköğretim seviyesinde de kullanım görmüştür. İlköğretim öncesi dönemde, özellikle sayı sayma, Kur'ân-ı Kerim'den ayetlerin ezberlenmesi, kısa şiirler gibi temel eğitimler, ilmi birikime sahip aileler tarafından, öğrencilerin küttab veya cami eğitimine başlamadan önce verilmekteydi. Bu tür evler aynı zamanda, ilköğretim aşamasındaki öğrencilerin küttab veya camilerde aldıkları eğitimi destekleme görevini üstlenmişlerdir.⁹⁷

Evlerin en yoğun olarak kullanıldığı aşama, ortaöğretim sürecidir. Ortaöğretim için hizmet veren evler, ilköğretime kıyasla daha etkili bir eğitim modeline sahipti. Evlerinde eğitim veren öğretmenler, öğrencilere derslerini sunabilmek için evlerinin bir bölümünü eğitim amacına uygun hale getirmişlerdi. Ortaöğretim seviyesinde faaliyet gösteren evler, cami ve mescitlerde sunulan eğitimden daha alan temelli ve öğrenci sayısı bakımından daha sınırlı bir yapıya sahipti. Bu durum, kendi uzmanlık alanlarında derinlemesine çalışmalar yapmak isteyen âlimler tarafından tercih edilmişti.⁹⁸ Cami ortamında katılımın sınırlı olmamasına rağmen, genel ders yapısına sahip olmasıyla birlikte, şehir dışından gelen bir âlim, konuk olduğu diğer bir âlimin evinde belirli bir süre eğitim sunabilmekteydi. Ara sıra eğitime büyük bir önem veren bireyler, kendi evlerini tamamen eğitim amacına adayarak öğrencilere hizmet sunmaktaydı.⁹⁹

5. 2. Mescitler

Eğitim mekânları olarak camiler, Endülüs eğitim sisteminin vazgeçilmez bir unsuru olmuştur.¹⁰⁰ Endülüs'ün fethiyle birlikte, ibadet ve İslam'ın sembolü olarak yarımada üzerine bir dizi cami inşa edilmiştir. Musa b. Nusayr tarafından Cezîretü'l-

⁹⁴ Dağ, vd., "Endülüs'te Eğitim Öğretim Aşamaları ve Kurumları", 420.

⁹⁵ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 152.

⁹⁶ Özdemir, *Endülüs Müslümanları, Kültür ve Medeniyet*, 153.

⁹⁷ İsa, *Târîhu't-ta'lîm fi'l-Endelüs*, 216-217.

⁹⁸ İsa, *Târîhu't-ta'lîm fi'l-Endelüs*, 236-264.

⁹⁹ Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, 56-57.

¹⁰⁰ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 153.

Hadra (Algeciras) şehrine, fetihten hemen sonra Mescidu'r-râyat kurulmuştur. Müslümanların Endülüs'e göç etmeleriyle birlikte, kısa süre içinde cami sayısı belirgin bir şekilde artış göstermiştir.¹⁰¹ Başkent Kurtuba'daki cami ve mescit sayısının, fetihten itibaren 250 yıl sonra dört bine yaklaşması, Endülüslülerin cami ve mescitlere verdiği önemin açık bir göstergesidir.¹⁰² Kurtuba Ulu Camii, özellikle Cuma ve Kadir gecelerinde özel olarak hazırlanan bir eğitim merkezi haline gelmiştir. Endülüs eğitim sisteminde camiler, bütün eğitim aşamalarında kullanılan mekânlardır.¹⁰³ İlköğretim aşamasında olan çocuklar için, cami ve mescitler, küttablarla birlikte temel eğitimin verildiği önemli mekânlardır. Büyük camiler dışında, bazı dönemlerde çocukların camileri kirletmeleri sebebiyle eğitim almaları uygun görülmemiştir. Ancak genel olarak camiler, ilköğretim aşamasındaki çocuklara eğitim vermek için kullanılmıştır.¹⁰⁴

Cami ve mescitlerde sağlanan eğitimler genellikle belirli programlar çerçevesinde düzenlenmiştir. Derslerin zamanı, dersi verecek öğretmen gibi detaylar önceden planlanmıştır. Cami ve mescitlerdeki eğitim kadrosu, öğretmenlerin tercihlerinden ziyade kadınlara bağlı bir durumda bulunmaktaydı. Kadılar, öğretmenlerin atanmalarına ve görev sürelerine karar verebilmekteydiler. Endülüs camileri, sadece Cuma namazları için değil, aynı zamanda özellikle dini eğitim amaçlı çeşitli uygulamaların hayata geçirildiği bir platform olarak da kullanılmaktaydı.¹⁰⁵

5. 3. Küttablar

İslam coğrafyasında yaygın olan küttablar, Endülüs'te de ilk dönemlerden itibaren eğitim kurumlarının önemli bir unsurunu oluşturmuştur. Fetihle birlikte başlayan imar faaliyetlerinde küttablar da varlıklarını sürdürmüş, Müslümanlar yerleştikleri bölgelerde cami ve mescit gibi küttab inşasına büyük önem vermişlerdir. Müslümanlar, inşa ettikleri camilere ek olarak küttablar da eklemiş veya zaman zaman cami ve küttabları birleştirmişlerdir.¹⁰⁶ Endülüs Müslümanları, din ve kültür miraslarını gelecek nesillere aktarmak adına özellikle ilköğretim eğitimine büyük bir önem vermiş ve küttablara özel bir hassasiyet göstermiştir. Şehirlerden kırsala, neredeyse her yerde ihtiyacı karşılayan en az bir küttab bulunmaktaydı.¹⁰⁷ Devletin eğitime verdiği destek çerçevesinde, II. Hakem'in emriyle başkent Kurtuba'da yoksul çocukların eğitimini sağlamak amacıyla 28 küttab açılmış ve devlet tarafından maaşları ödenen öğretmenler atanmıştır.¹⁰⁸

Endülüs'teki küttablardan bahsederken genellikle müstakil yapılar olduğu belirtilse de, bu her zaman geçerli bir durum değildir. Bazı küttablar, günümüz ilkokulları gibi müstakil binalara sahipti; ancak aynı zamanda bazı küttablar, bir evin, bahçenin ya da avlunun bir odasında veya camilerin içinde faaliyet gösteren eğitim kurumlarıydı. Öğretmenler bazen kendi evlerini ve dükkânlarını küttab olarak

¹⁰¹ Abdurrahman Ali Hacci, *Endülüs Tarihi: İslami Fetihden Gırnata'nın Düşüşüne Kadar 711-1492*, çev. Kadir Kınar (İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2017), 193-194.

¹⁰² Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Medeniyet Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 77.

¹⁰³ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 300.

¹⁰⁴ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 302.

¹⁰⁵ Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, 55.

¹⁰⁶ Hacci, *Endülüs Tarihi: İslami Fetihden Gırnata'nın Düşüşüne Kadar 711-1492*, 187.

¹⁰⁷ İsa, *Târîhu't-ta'lîm fi'l-Endelüs*, 223.

¹⁰⁸ İsa, *Târîhu't-ta'lîm fi'l-Endelüs*, 207-208.

kullanmışlardı.¹⁰⁹ Küttablarda eğitim, haftanın beş günü düzenlenirdi. Pazartesi'den çarşambaya kadar tam gün eğitim verilirken, Perşembe günü yarım gün olarak düzenlenirdi. Cuma günleri Müslümanlar için bayram olması sebebiyle tatil ilan edilir, Perşembe öğleden sonra başlayan tatil Cuma günü tam gün devam ederdi. Bayramlarda ve özel günlerde de küttablar tatil yapardı.¹¹⁰ Küttablardaki eğitim programı genellikle şu şekildeydi: Öğrenciler sabahın erken saatlerinde öncelikle Kur'an-ı Kerim okur, ardından öğle vaktine kadar yazı yazmayı öğrenir veya öğrendiklerini pekiştirirdi. Öğle vaktinde yemek arasından sonra günün ikinci yarısında okuma, yazma ve ezber faaliyetlerine devam edilirdi.¹¹¹

5. 4. Medrese

Medreselerin Endülüs'te eğitim sistemi içindeki ilk görünüşleri henüz net bir şekilde belirlenememiştir. Ancak XII. yüzyılda, Muvahhidler tarafından Mağrib ile birlikte Endülüs'te medreselerin inşa edildiği belirtilmektedir.¹¹² Başka bir görüş ise, Endülüs'teki ilk medresenin XIV. yüzyılda Kuzey Hristiyan okullarının taklit edilerek kurulduğu yönündedir. Bu perspektifi destekleyenler, Kastilya kralı X. Alfonso'nun Mürsiye'de ilk İslami okulu kurarak büyük bir âlim ve eğitimci olan Rakûtî'yi atamasını örnek olarak sunmaktadır. Mürsiye Okulu'nun Gırnata Müslüman yönetimini etkileyerek Gırnata'da benzer bir okulun kurulmasına yol açtığına inananlar, Endülüs Müslümanlarının ilk medreselerinin Hristiyan etkisi altında olabileceğini iddia etmektedir.¹¹³ Ancak, yükseköğretim sisteminin medreselerden önce dahi devlet destekli bazı kurumlar tarafından uygulandığı ve Doğu'daki gelişmelerin Endülüs eğitim sisteminde hızla benimsendiği göz önüne alındığında, bu görüş zayıf kalmaktadır. Zira bu durumda, henüz kesilmemiş rihleler aracılığıyla Doğu'nun medrese yapımının Endülüs için bir örnek alınması, Hristiyan devletlerinin etkisinin ötesinde daha büyük bir olasılık olarak değerlendirilebilir.¹¹⁴ Medreseleri diğer eğitim kurumlarından ayıran en belirgin özellik, sistematik bir yapıya sahip olmalarıdır. Genellikle devletin teşebbüsüyle kurulan ve devlet-vakıf işbirliği ile ekonomik destek gören medreseler, ücretsiz tahsilin sağlandığı kurumsal yapılar olarak öne çıkar. Bu özellikler sayesinde medrese sistemi başarılı olmuş, talebi artırmış ve kısa sürede İslâm coğrafyasında yaygın hale gelmiştir.¹¹⁵

Endülüslüleri, medrese sistemini Endülüs'le bütünleştirmeyi başarmışlar, ancak bu bütünleşme yaygın bir uygulama olmamıştır. Bu durumun ana nedenleri arasında Endülüs'ün eski siyasi ve askeri gücünü kaybetmesi, iç karışıklıklar, kuzeydeki Hristiyan devletlerinin Endülüs topraklarına yönelik saldırıları gibi faktörler bulunmaktadır. XI. yüzyılın ikinci yarısında ilk medreselerin kurulduğu göz önüne

¹⁰⁹ İsa, *Târîhu't-ta'lîm fi'l-Endelüs*, 220-223.

¹¹⁰ İsa, *Târîhu't-ta'lîm fi'l-Endelüs*, 242.

¹¹¹ İsa, *Târîhu't-ta'lîm fi'l-Endelüs*, 245.

¹¹² Özdemir, *Endülüs Müslümanları, Kültür ve Medeniyet*, 153-154; Cahid Baltacı, *İslam Medeniyeti Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2010), 157.

¹¹³ Ahmet Ocak, "Selçuklu Medreselerinin Mağrib ve Endülüs Üzerindeki Etkileri", *Journal of Turkish Studies* 4/3 (2009), 1636-1637.

¹¹⁴ İsa, *Târîhu't-ta'lîm fi'l-Endelüs*, 378-380.

¹¹⁵ Fatih Açık, *İslâm Medeniyetinin Oluşum Sürecinin Göç ve Toplumsal Değişme İlişkisi Bağlamında İncelenmesi Hicret ve Endülüs Medeniyeti Tecrübesi* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 168.

alındığında, Endülüs'te bu sistemdeki tam anlamıyla yaygın bir benimseme sağlanamamıştır. Endülüs'te Mülûkû't-tavâif sürecinde iç karışıklıkların ve kuzey saldırılarının yoğun olduğu bir dönem yaşanmıştır. Bu süreç, ilmî çalışmaların hız kaybetmediği ancak bazı yeniliklerin yerleşmesini geciktiren bir dönem olmuştur.¹¹⁶ Yeri gelmişken Endülüs'te bulunan medreselere de kısaca değinmek gerekir.

Mürsiye medresesi: Kastilya kralı X. Alfonso, bilime olan değeriyle bilinen bir liderdi. Müslüman âlimlere ve ilmî çalışmalara büyük saygı göstermesi sebebiyle¹¹⁷ Mürsiye'de bir okul (medrese) kurmuştu. Rakûtî'nin liderliğinde bu okul, mantık, mühendislik, felsefe, tıp, müzik, matematik gibi çeşitli ilimleri öğretiyordu.¹¹⁸ Medresenin Endülüs eğitim sistemine dâhil edilme sebebi, Endülüs medeniyetinin birikimleri ve Müslümanların etkinliğiyle şekillenmiş olmasıydı. Mürsiye, Endülüs Müslümanlarının hâkimiyetinde önemli bir ilim merkezi haline gelmiştir. Bu medrese, Endülüs eğitim sistemi ve ilmî çalışmalarının temelini oluşturmuştur. İspanyol tarihçi Ribera, bu okulu "Müslüman okulu" olarak tanımlamıştır. Rakûtî'nin etkinliği Gırnata'ya ulaştığında, sultan II. Muhammed el-Fakih ondan öğrenci olmuş ve ilmî birikimlerinden faydalanmıştır. II. Muhammed, ilme değer veren ve "fakih" unvanını almış bir sultan olarak bilinir. Muvahhidler'in çöküşünden sonra Endülüs'ten ayrılan âlimlerin neden olduğu ilmî eksikliği düzeltmek ve ilmî faaliyetleri yeniden artırmak amacıyla çaba göstermiştir.¹¹⁹

Mâleka Medresesi: Mâleka (Malaga) şehrinde, Mâleka Ulu Camii'ne yakın bir konumda XIV. yüzyılda inşa edilen medrese, Gırnata'daki medreseden önce eğitim vermeye başlamış olmasına rağmen Gırnata medresesinin gölgesinde kalmıştır.¹²⁰ Bu medrese, Sufi Muhammed b. Muhammed b. Abdurrahman b. İbrahim el-Ensari Ebû Abdillah es-Sâhilî (ö.754/1353) tarafından Mağrib devlet büyüklerinin verdiği maddi destekle inşa edilmiştir. Formal bir medrese statüsünde olmasa da, eğitim vermeye yönelik benzer bir yapıya sahip olması, bu okulu medrese olarak nitelendirmemize sebep olmaktadır. Ancak medresenin varlığına dair somut delillerin eksikliği, bilgi noksanlığını artırmaktadır.¹²¹

Gırnata Medresesi: Nasrî Sultanı I. Yusuf tarafından 1349 yılında Hâcib Rıdvan en-Nasrî'nin girişimiyle inşa edilen Gırnata Medresesi, Endülüs'ün en ünlü eğitim kurumu olup, günümüze kadar varlığını sürdüren tek medrese olarak bilinir.¹²² Endülüs döneminde açılan ilk medrese olarak kabul edilen bu yapı, genelde eğitim faaliyetlerinin camilerde gerçekleştirildiği bir dönemde kurularak eğitimin bir kısmını medreseye taşımıştır. Gırnata Medresesi, dini ilimlerin yanı sıra tıp, kimya, felsefe ve astronomi gibi çeşitli alanlarda eğitim vermiş, Endülüs'ün son Müslümanları tarafından kurulmuş olmasına rağmen eğitimde önemli bir merkez olma özelliğini sürdürmüştür. Ayrıca, Gırnata'nın merkezi konumunda inşa edilen bu

¹¹⁶ Dağ, vd. "Endülüs'te Eğitim Öğretim Aşamaları ve Kurumları", 433.

¹¹⁷ Thomas B. Irving, "Kastilya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/2.

¹¹⁸ İsa, *Târîhu't-ta'lim fi'l-Endelüs*, 385.

¹¹⁹ İsmail Yiğit, "Nasrîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/422.

¹²⁰ Isabel Calero-Secall, "Mâleka", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/486.

¹²¹ İsa, *Târîhu't-ta'lim fi'l-Endelüs*, 388.

¹²² İsa, *Târîhu't-ta'lim fi'l-Endelüs*, 390.

medrese, su temini için özel tesisatlarla donatılmış, kütüphane eklenerek sürekli zenginleştirilmiştir. Günümüz üniversitelerine benzeyen Gırnata Medresesi, kuzey Hristiyan devletlerinden ve Endülüs dışından gelen yabancı öğrencilere de eğitim imkânı sunmuş, aynı zamanda halka açık günler ve törenler düzenleyerek toplumla etkileşimde bulunmuştur.¹²³

Müslümanlar, Orta Çağ boyunca dünya nüfusunun okuma yazma oranı en yüksek ve en kültürlü kesimini oluşturmaktaydı.¹²⁴ Endülüs ise bunun çok önemli bir örneğini teşkil etmekteydi. Endülüs'te Kuran'ın yanı sıra Arapça okuma yazma da mektep, mescit ve evlerde öğretildiği için toplumun tamamına yakını okuma yazma öğrenebilmekteydi. Böylece Endülüs'te kültür ortamı o kadar yüksek bir seviyeye ulaşmıştır. II. Hakem döneminde bütün ilim dallarının geliştiğini ve sayısı oldukça fazla olan mekteplerde eğitimin de oldukça kaliteli olduğunu dile getirmiştir. Hristiyan Avrupa'da din adamları dışında çok az kimsenin okuma yazma bildiği o dönemde Endülüs'te hemen hemen herkesin okuma yazma bildiğini ifade etmiştir.¹²⁵

5. 5. Kütüphaneler

Endülüs, kitaplara olağanüstü bir değer atfeden ve bir "Kitap Medeniyeti" haline gelen bir bölgeydi. Endülüs'te yetişen Müslüman âlimlerin eserlerinin sayısı binlerle ifade ediliyordu. Kitaplar, Endülüs'te ilimle uğraşan herkes için mücevherlerden daha değerli ve korunmaya değerdi. Bu kitap sevgisi, bazı insanların kültürsüz denilmemesi adına kullanmasalar bile evlerinde kitaplık kurmalarına kadar yayılmıştı. Endülüs'te kitap sevgisinin bu kadar büyük olması birçok kütüphanenin kurulmasına olanak sağlamıştır. Devlete ait olan en önemli kütüphane, kitap tutkunu II. Hakem'in kurduğu Saray Kütüphanesi idi. Bu kütüphanede dört yüz bin cildi aşan el yazması kitap bulunmaktaydı.

Halife, kitaptan anlayan uzmanlardan oluşan heyetleri Bağdat, İskenderiye, Dimaşk ve Kayrean gibi ilim merkezlerine göndererek istinsah edecek kitapları temin etmelerini sağladı. II. Hakem döneminde genel kütüphanelerin sayısı yetmişi bulmuştu, kişisel kütüphaneler hariç. Ayrıca Endülüs'ün farklı şehirlerinde kitap alışverişi yapılabilecek kitap çarşıları bulunmaktaydı, bunların en ünlüsü ise Kurtuba Kitap Çarşısı idi. Kitaba bu kadar değer verilen bir medeniyet olan Endülüs'ten günümüze sadece iki bin beş yüz kitap ulaşabilmiştir. Çünkü Endülüs kütüphanelerindeki kitapların büyük bir kısmı yağmalanmış, satılmış ve başka ülkelere götürülmüştür. İşgal sonrasında Kardinal Jiménez'in emriyle binlerce kitap Gırnata şehir meydanında yakılmıştır.¹²⁶ Endülüs'ü İslam medeniyetleri arasında yükseğe çıkaran etkenlerden biri, ilme ve eğitime verdiği büyük değerdir. Endülüs'te yükselen bu ilim rüzgârı sadece o bölgeyi değil, aynı zamanda Avrupa, Afrika ve Asya'yı etkileyerek büyük bir miras bırakmıştır. Bu parlak ihtişamıyla Endülüs, günümüzü dahi aydınlatmaktadır.¹²⁷

¹²³ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 3/894.

¹²⁴ Çınar, *Endülüs'te Kadın (711-1492)*, 239.

¹²⁵ Özdemir, *Endülüs Müslümanları, Kültür ve Medeniyet*, 156-157.

¹²⁶ Nizamettin Parlak, "Endülüs'te Kitap Yakma Hâdiseleri" *İSTEM* 32 (28 Aralık 2018), 199-217.

¹²⁷ Özdemir, *Endülüs Müslümanları, Kültür ve Medeniyet*, 157-160.

SONUÇ

Endülüs'te, eğitim ve öğretim üç aşamalı bir sistem içinde gerçekleştiriliyordu. İlk aşama altı yaşından başlayıp altı yedi yıl süren bir dönemi kapsıyordu. Bu süreçte öğrencilere, diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi, Kur'an-ı Kerim ve ilmihal bilgileri yanı sıra Arapça ve şiir öğretiliyordu. Dersler genellikle küçük mescitlerle camilere yakın evlerde, öğretmenlerin evlerinde veya devlet tarafından açılan yatılı okullarda veriliyordu. Yatılı okullardaki öğretmenler devlet tarafından maaşlıyken, diğer öğretmenlerin ücretini öğrenci velileri karşılıyordu. İlk aşamayı tamamlayan öğrenciler, istedikleri takdirde "şüyûh" adı verilen müderrislerin etrafında oluşan halkalara katılma imkânına sahipti. Bu halkalarda dil, edebiyat, fıkıh, tefsir, hadis, tıp, matematik, kimya gibi çeşitli ilimler belirli bir program dâhilinde öğretiliyordu. Müderrisler, ücretlerini devletten, vakıflardan veya öğrenci velilerinden alıyorlardı. Eğitim metodu, okuma, dinleme ve yazdırma faaliyetlerini içeriyordu. Üçüncü aşama ise uzmanlaşma dönemini başlatıyordu.

Bu dönemin sonunda, medreselerden başarıyla mezun olan öğrencilere müderris olma yetkisi veren icazet veriliyordu. Hükümdarlar ve devlet adamları, yüksek kademelerdeki görevliler gibi, çocuklarının eğitimi için özel müderrisler tutarlardı. Endülüs Müslümanları tıp alanında önemli ilerlemeler kaydettiler. Bu başarıda, doğuda yapılan çalışmaların etkisi büyüktü. Ancak, Endülüslüler, doğudan aldıkları bilgileri kullanarak özellikle hayvanlar üzerinde yaptıkları çalışmalarla fizyolojide önemli başarılar elde ettiler. Fizyoloji ve Anatomide Galen ve Hipokrat gibi klasik dönem hekimlerinin bilgilerini geliştirdiler. Ayrıca, uygulamalı tıp alanında önemli eserler yazarak ameliyat aletleri ve kullanımları hakkında bilgi sağladılar. Bitkilerden öz suyu elde etme tekniklerini geliştirip farmakoloji/ilaçbilim alanında çalışmalar yaparak eczaneler kurdular. Endülüs'te bir dönemde, sadece Kurtuba'da elli kadar hastane bulunduğu bilinmektedir.

Endülüs, Doğu ve Batı arasında bir bilim köprüsü olarak Rönesans'ın temellerine katkıda bulunmuş bir medeniyet olmuştur. Endülüs'ün başarıları arasında eğitim faaliyetleri önemli bir rol oynamıştır. Fetihle başlayan eğitim çabaları, Hilafet döneminde devlet desteğiyle zirveye ulaşmış ve sonraki yüzyılları etkilemiştir. Endülüs'te toplumun neredeyse tamamı eğitime büyük önem vermiş, aileler çocuklarının eğitime özen göstermiş ve ilkokul öncesinde eğitim teşvik edilmiştir. Dil eğitimine özel bir vurgu yapılmış, öğrencilere matematik gibi bilimler de öğretilmiştir. Ortaöğretim ve yükseköğretimde uzmanlaşma, öğrencilere ilgi duydukları alanlara yönelme fırsatı tanımıştır. Endülüs'ün eğitim sistemi, nitelikli öğretmenler, öğrenciye yönelik ilgi ve Doğu'ya yapılan rihle çalışmaları gibi unsurlarla gelişim göstermiştir. Evlerin ve camilerin eğitimde aktif rol oynaması, medreselerin var olmamasına rağmen toplumda bir eksiklik olmadığını göstermiştir. Devlet yöneticilerinin eğitime müdahale etmemesi ve destek vermeleri, eğitim kalitesini artırmıştır. Kitap, kütüphane ve kitapçılara verilen değer, Endülüs'ü okuma yazma oranı yüksek bir toplum haline getirmiştir. Kitap medeniyeti anlayışı, bireysel zengin kütüphanelerin oluşmasına katkıda bulunmuştur.

KAYNAKÇA

- Açık, Fatih. *İslâm Medeniyetinin Oluşum Sürecinin Göç ve Toplumsal Değişme İlişkisi Bağlamında İncelenmesi Hicret ve Endülüs Medeniyeti Tecrübesi*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Ağdemir, Sürmeli. "Aile ve Eğitim", *Aile ve Toplum Dergisi*, 1/1 (1991), 11-14.
- 'Arîb b. Sa'd el-Kurtubî. *Kitâbü Halkı'l-cenîn ve tedbîri'l-ḥabââlâ ve'l-mevlûdîn. Kitâbü Halkı'l-insân ve tedbîri'l-etfâl*. Cezayir: Mektebetü Ferârîs, 1956.
- Aktay, Müne. "İstismar ve İhmalin Çocuk Üzerindeki Etkileri ve Tedavisi", *Gelişim ve Psikoloji Dergisi*, 1/2, (2020), 169-184.
- Aydın, Mehmet Akif. "Aile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/196-200. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Baltacı, Cahid. *İslam Medeniyeti Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2010.
- Cersîfî, Ömer b. Osman b. El-'Abbâs. *Risâle fi'l-Hisbe*. Thk. Levi Proçaval. Kahire: matba'atü'l-ma'hedi'l-'ilmî el-Fransî li'l-'âsârî's-şarkıyye, 1955.
- Çınar, Fatma Merve. *Endülüs'te Kadın (711-1492)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Dağ, Mehmet Mecnur vd. "Endülüs'te Eğitim Öğretim Aşamaları ve Kurumları", *Genç Mütefekkirlere Dergisi* 2/2 (2021), 404-457.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *Eyyühe'l-veled*. Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 2010.
- Hacci, Abdurrahman Ali. *Endülüs Tarihi: İslami Fetihden Gırnata'nın Düşüşüne Kadar 711-1492*, çev. Kadir Kınar. İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2017.
- Havvar, Muhammed İbrahim. *et-Tıfl ve't-türâs medhal li-dirâseti edebi'l-etfâl fi'l-edebi'l-'Arabıyyi'l-kadîm*. Beyrut: Dâiretü's-sakâfeti ve'l-'ilâm, 1993.
- Hitti, Philip K. *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989.
- Hökelekli, Hayati. "Çocuk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/355-359. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- İbn Attâr, Muhammed b. Ahmed el-Emevî. *el-Vesâik ve's-sicillât*. Madrid: el-Ma'hedi'l-İsbânî el-'Arabî, 1983.
- İbn Bessâm, Ebû'l-Hasen Alî b. Bessâm eş-Şenterînî. *ez-Zahîre fi meḥâsini ehli'l-Cezîre*, thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru's-sekâfe, 1997.
- İbn Cüzey, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbî el-Gırnâtî. *el-Kavânînü'l-fıkhıyye fi telḥîşi mezhebi'l-Mâlikıyye ve't-tenbîh 'alâ mezhebi's-Şâfi'ıyye ve'l-Ḥanefıyye ve'l-Ḥanbelıyye olup Ḳavânînü'l-aḥkâmî's-şer'ıyye ve mesâ'ili'l-furû'ı'l-fıkhıyye*, thk. Muhammed b.Seydi Mevlay. Kuveyt: Vizareti'l-evkâf, 2006.
- İbn Dahıyye, Ebû'l-Hattâb Ömer b. Hasan. *el-Mutrib min eşâ'ri ehli'l-Mağrib*, thk. İbrahim el-Ebyârî, Hâmid Abdülmecîd. Beyrut: Dâru'l-'ilm li'l-cemî', tsz.

- İbn Faradî, Ebü'l-Velîd Abdullâh b. Muhammed b. Yûsuf el-Kurtubî el-Ezdî. *Târîhu 'ulemâ'i'l-Endelüs*. thk. İbrahim el-Ebyârî. Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Lübnânî, 1989.
- İbn Hâc, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Abderî el-Fâsî. *el-Medhal ilâ tenmiyeti'l-(tetimme) a'mâl bi-tahsîni'n-niyyât ve't-tenbîh 'alâ ba'zi'l-bida' ve'l-'avâ'idî'lletî'ntuñilet ve beyâni şenâ'atihâ ve kubñihâ*. Kahire: Mektebetü Dâru't-türâs, tsz.
- İbnü'l-Hâc, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Abderî el-Fâsî. *Şümûsü'l-envâr ve künûzü'l-esrâri'l-kübrâ*. Beyrut: Dâru'l-ceyl, tsz.
- İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed. *Mukaddime*, thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş. Dimaşk: Dâru Ya'rûb, 2004.
- İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed. *Mukaddime*. çev. Süleyman Uludağ. (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007.
- İbn Hayyân, Ebû Mervân Hayyân b. Halef b. Hüseyin b. Hayyân b. Muhammed b. Hayyân el-Kurtubî el-Endelüsî. *el-Muktebes min Ebnâi Ehl-i Endelüs*, thk. Muhammed Ali Mekki. Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, 1973.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *Resâil İbn Hazm*, thk. İhsân Abbâs. Amman: el-Müessesetü'l-'Arabiyye'd-dirâseti ve'n-neşr, 1987.
- İbn Kuzmân, Ebû Bekr Muhammed b. İsâ b. Abdilmelik el-Asgar el-Kurtubî. *İsâbetü'l-Eğrâz fi zikri'l-'arâz*. Kahire: el-Meclisü'l-'alâ li's-sakâfe, 1995..
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1301.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî. *el-Külliyât fi't-tıb*. thk. Ammâr et-Tâlbî, Saîd Şeybân. Cezayir: Dâru'l-Ümmet, 2013.
- İbn Sîde, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl ed-Darîr el-Mürsî. *el-Muħaşşaş*. Beyrut: Müessesetü't-târîhi'l-'Arabî, 1996.
- İbn İzârî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İzârî el-Merrâküşi. *Beyânü'l-muğrib fi (ihtişâri) aħbâri mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib*. Tunus: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 2013.
- İdrîs eş-Şerîf, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. es-Sebtî es-Sıkillî. *Kitâbu Nüzhetü'l-müştâk fi'ħtirâki'l-âfâk*. Kahire: Mektebetü'-sakâfeti'd-dîniyye, 2002.
- İrving, Thomas B. "Kastilya". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/1-2. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- İsa, Muhammed Abdulhamid. *Târîhu't-ta'lim fi'l-Endelüs*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1982.
- Kâbisî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Halef el-Meâfirî el-Kayrevânî. *er-Risâletü'l-mufaşşıla li-aħvâli'l-müte'allimîn ve aħkâmi'l-mu'allimîn ve'l-müte'allimîn*, thk. Ahmed Hâlid. Tunus: Şeriketü't-Tunisiyye, 1986.
- Kantâr, Fâyiz. *el-Ümeveyye, nümüvvü'l-ala'kât beyne'l-ümm ve't-tıfl*. Beyrut: 'Âlemü'l-ma'rifet, 1974.
- Kâra, Hayat. *en-Nisâ fi kadâi'l-bahri'l-ebyadi'l-mutavassıt*. Rabat: Dâru Ebî Rakrâk, 2011.

- Karanî, Hasan Muhammed. *el-Müctemu'r-rîfî fî'l-Endelüs fî asrı Benî Ümeyye (138-422/756-1031)*. Kahire, el-Meclisü'l-'alâ li's-sakâfe, 2012.
- Kenderî, Ahmed Muhammed Mübarek. *İlmü'n-nefsi'l-üserî*. Kuveyt: Mektebetü'l-felâh, 1992.
- Lisânüddîn İbn Hatîb, Ebû Abdillâh Zü'l-vizâreteyn Lisânüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Saîd es-Selmânî el-Endelüsî. *el-İhâta fî ahbâri Gırnata I-IV*. thk. Yusuf Ali Tavîl. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2003.
- Makkarî et-Tilimsânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-Fâsî. *Nefhu't-ţîb min ğuşni'l-Endelüsü'r-raţîb ve zikru vezîrihâ Lisâni'd-dîn İbni'l-Ĥaţîb*. thk. İhsan Abbâs. Beyrut: Dâru's-sâdir, 1388/1968.
- Mekkî, Tahir Ahmed. "Tavku'l-hamâme", *Dirâsât an İbn Hazm*. yy, Mektebetü Vehbe, 1977.
- Muhtâr, Vefîk Safvet. *el-Ûsre ve esâlîb terbiyeti't-tıfl*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-Lübnânî, 2004.
- Mustafa, İbrahim vd. *Mu'cemü'l-Vasît*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.
- Müellif Meçhul, *Târîhu'l-Endelüs*, thk. Abdülkadir Bubâye. Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-ilmîyye, 2008.
- Necîmî, İbn Abbûd. *Risâle fî'l-kadâ ve'l-hisbe*, thk. Levi E. Provençal. (Kahire: el-Ma'hedü'l-ilmî Fransî li'l-âsârî's-şarkıyye, 1955), 121.
- Ocak, Ahmet. "Selçuklu Medreselerinin Mağrib ve Endülüs Üzerindeki Etkileri". *Journal of Turkish Studies* 4/3 (2009), 1622- 1647.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları: Medeniyet Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyeti*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları: İlim ve Kültür Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Parlak, Nizamettin. "Endülüs'te Kitap Yakma Hâdiseleri". *İSTEM* 32 (28 Aralık 2018), 199-217.
- Ribera, Julián. *La Enseñanza Entre Los Musulmanes Españoles: Bibliófilos y Bibliote, ca En La España Musulmana*. Córdoba: Imprenta La Comercial, 1925.
- Secall, Isabel Calero. "Mâleka". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27/485-486. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Sezal, İhsan. *Aile Nedir*. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1997.
- Sindî, Hasan b. Hâlid Hasan. 'İnayetü şeriatî'l-İslâmiyye bihukûki't-tıfl". *Mecelletü Câmîati Ümmi'l-kurâ li'l-ulûmi's-şerîati ve'd-dirâseti'l-İslâmiyye*, 14 (1429), 437-522.
- Şerbînî, Zekeriya vd. *Tenşietü't-tıfl ve sübüli'l-vâlideyn fî muâmeletihi ve muvâceheti müşkilâtihi*. Kahire: Dâru'l-fikri'l-Ârabî, 2000.
- Şeyban, Lütfi. *Endülüs*. İstanbul: Albaraka Türk Yayınları, 2014.

- Venşerîsî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ et-Tilimsânî el-Fâsî. *el-Mi'yârü'l-mu'rib ve'l-câmi'u'l-muğrib 'an fetâvâ 'ulemâ'i İfrîkyye ve'l-Endelüs ve'l-Mağrib*. thk. Muhammed Haccî. Mağrib: Vizâreti'l-Evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye, 1981.
- Yiğit, İsmail. "Nasrîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/420-424. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Zâhiye, Hallâfî. *et-Tıfl fi'l-müctemai'l-Endelüsî mâ beyne'l-karni'r-râbi' ve's-sâdisi'l-hicrî*. (Cezayir: Université Mustapha Stambouli Mascara, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Doktora Tezi, 2019.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Ğâmûs*, th. Ali Hilâl. Kuveyt, el-Meclisi'l-vatanî li's-sakâfe ve'l-fünûn ve'l-edeb, 2004.
- Zecâlî, Ebî Yahya Abdullah b. Ahmed el-Kurtubî. *Emsâlü'l-'avâm fi'l-Endelüs*, thk. Muhammed b. Şerîfe. Kahire: Vizâretü'd-devleti'l-mükellefe bi's-şuûni's-sakâfe ve't-talîm, tsz.
- Zehrâvî, Ebü'l-Kâsım Halef b. Abbâs. *Kitâbü't-Taşrîf li-men 'aceze 'ani't-te'lîf*. thk. Abdullah Abdürrezzak Mesûd es-Saîd. Amman: Vizârtü's-sakâfe, 2001.